

T.C.

HARRAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

TEFSİR BİLİM DALI

KUR'AN'DA

DÜŞÜNMEYİ İFADE EDEN KAVRAMLAR

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Mehmet KUYANAY

ŞANLIURFA - 2014

T.C.

HARRAN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

TEFSİR BİLİM DALI

KUR'AN'DA

DÜŞÜNMEYİ İFADE EDEN KAVRAMLAR

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Hazırlayan

Mehmet KUYANAY

Danışman

Prof. Dr. Musa Kazım YILMAZ

ŞANLIURFA - 2014

T. C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Enstitünüz Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı 115201006 numaralı Mehmet KUYANAY'ın hazırladığı "Kur'an'da Düşünmeyi İfade Eden Kavramlar" konulu tezli yüksek lisans tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 24./06/ 2014 tarihinde, saat 10:00'da yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABUL (başarılı) olduğuna oybirliği ile karar verilmiştir.

24/06/ 2014

(Danışmanı ve Sınav Komisyonu
Başkanı)
Prof.Dr. Musa Kazım YILMAZ

Üye
Prof.Dr. Hikmet AKDEMİR

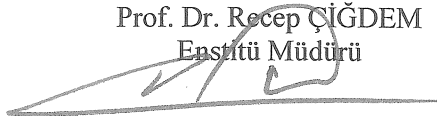
Üye
Prof.Dr. Murat AKGÜNDÜZ

Bu tezin Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında Yapıldığını ve Enstitümüz Kurallarına Göre Düzenlendiğini Onaylarım.

12.1.5
...../...../201..

Prof. Dr. Recep ÇİĞDEM
Enstitü Müdürü

Not: Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan alıntıların, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Enstitünüz Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalına bağlı Tefsir Bilim Dalı 115201006 no'lu **Yüksek Lisans** öğrencisiyim. Hazırlamış olduğum “Kur'an'da Düşünmeyi İfade Eden Kavramlar” konulu tezdeki bütün bilgilerin, akademik kurallara uygun olarak toplanıp sunulduğunu, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı, blok şeklinde alıntılar yapmadığımı ve tüm alıntıların bilimsel atıf kuralları çerçevesinde kaynağını gösterdiğimi beyan ederim.

Yükseköğretim kurulu bilimsel araştırma ve yayın etiği yönergesi ile Harran Üniversitesi bilimsel araştırma ve yayın etiği yönergesinin 8. maddesinde yer alan etik ihlallerden her hangi birisinin bu tezde yer almadığını, etik ihlal tespiti halinde, Enstitü yönetim kurulunca, bu tezimin ve diplomamın iptal edilmesini kabul ediyorum.

(01/06/2014)

Tezi Hazırlayan
Mehmet KUYANAY
İmzası

İLETİŞİM ADRESİ :

Şenevler Mah Veysel Ap. 6113. Sok. No:7
Karaköprü/Ş.Urfa

Tlf. Kod. (0505) 5368813

e-mail : mkuyanay@mynet.com

ÖNSÖZ

İnsanı diğer canlılardan ayıran en önemli hususlardan biri, kuşkusuz, akıldır. İnsanlar, akılı sayesinde iyi ile kötüyü, doğru ile yanlış, çirkin ile güzeli birbirinden ayırt edebilir. Aklın bir eylemi olan düşünmenin doğru olması, bir nevi, davranışların da doğru olması anlamına gelmektedir. Diğer bir ifade ile doğru düşünme, doğru inancı; doğru inanç da, doğru davranışı ortaya koyar. Bu açıdan bakıldığı zaman evrensel kitap olma özelliğini bünyesinde barındıran Kur'an-ı Kerim'in de düşünmeye yeterli derecede gereken önemi verdiğini görmek zor değildir.

Kur'an-ı Kerim'in tüm insanlara ve zamanlara hitap eden bir kitap oluşu ve kendisinin muhatabı olan insanın akıl sayesinde sorumlu bir varlık oluşundan olsa gerek; Kur'an-ı Kerim pek çok yerde düşünmekten ve diğer akli aktivitelerden sıklıkla bahsetmektedir.

Bu doğrultudan hareket ederek Kur'an-ı Kerim'de var olan bu akli aktivitelerin ve düşünmeye sevk eden bu kavramların neler olduğunu, hangi durumlarda hangi kavramın kullanıldığını ve bunların hangi sıklıkla kullanıldığını tespit etmeye çalışmak tezimizin temel amaçlarından birkaç tanesidir. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'in düşünmeye ne kadar önem verdiğini ortaya koymaya çalışmak da tezimizin diğer önemli amaçlarından birisidir.

Tezimiz, bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır.

Giriş kısmında düşünmenin ve akletmenin gerekliliğine ve önemine değindikten sonra, Kur'an-ı Kerim'in bu konulara bakışını ve konuyu ele alış biçimini ortaya koymaya çalıştık. Buna ilaveten akıl, akletme vb. kavramları tanıtmaya çalıştık.

Birinci bölümde ise ilim, irfan gibi bilgi edinme usulleri ile ilgili kavramlar ile Kur'an-ı Kerim'de akıl anlamına gelen hicr, nüha, lübb gibi kavramları tanıtmaya ve

Kur'an-ı Kerim'de bu kavramların kullanımını ortaya çıkarmaya çalıştık. Ayrıca basiret-feraset ve sezgi arasındaki münasebeti irdeledikten sonra kalb, sadr gibi kavramların Kur'an-ı Kerim'de kullanımını sorgulamaya çalıştık.

İkinci bölümde ise tezimizin temel konusu olan düşünmeyi ifade eden kavramlar ile bu kavramların türevlerinin Kur'an-ı Kerim'de nasıl ve ne durumda geçtiğini, ayrıca hangi sıklıkla kullanıldığını ortaya koymaya çalıştık. Bunu yaparken de kullanılan kavramların kendisinden önceki ve sonraki ayetlerle bağlantısını ortaya çıkarmaya çalıştık. Bu bölümde müfredat kitapları başta olmak üzere, diğer tefsir kitaplarımızdan ve değerli çalışmaları olan akademisyenlerimizin görüşlerine zaman zaman yer verdik.

İkinci bölümün sonlarında ise Kur'an-ı Kerim'de geçen tüm bu kavramların - başta peygamberimizin yaşadığı dönemde olmak üzere- süreç içerisinde nasıl algılandığını ortaya koymaya çalıştık. Bu bölümde daha çok hadis kitapları, akabinde ise tasavvuf ve felsefe gibi ilimlerde bahsi geçen kavramların kullanımına dikkat çekmeye çalıştık.

Son olarak, bu çalışmamda, başta Danışmanım Prof. Dr. Musa Kazım YILMAZ olmak üzere tezin hazırlanma aşamasında emeği geçen Prof. Dr. Murat AKGÜNDÜZ ve Prof. Dr. Hikmet AKDEMİR'e, Sayın Serdar EKMEKÇİ ve Sayın Eyyüp YAŞAR'a ve eşim Cemile Hanım'a teşekkürlerimi sunarım.

Çalışma bizden, başarı Allah'tandır.

Mehmet KUYANAY

Mayıs, 2014

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
İÇİNDEKİLER	III
KISALTMALAR	V
ÖZET.....	VI
ABSTRACT	VII
GİRİŞ	1
AKIL, AKLETME VE DÜŞÜNME	1
1. Akıl Kavramı.....	5
2. Kur'an'da Akıl	5
3. Kur'an'da Akletme.....	7

BİRİNCİ BÖLÜM

KUR'AN'DA BİLGİ VE ANLAMAYI İFADE EDEN KAVRAMLAR.....	11
1. Bilgiyi Çağrıştıran Kavramlar	11
1.1. İlim	11
1.2. İrfan	17
1.3. Fehm	22
1.4. İdrak	23
2. Akıl Anlamına Gelen Kavramlar	25
2.1. Nüha	25
2.2. Hicr	27
2.3. Hikmet.....	28
2.4. Fuad.....	38
2.5. Lübb	40
2.6. Basar	42
2.7. Hilm	47
3. Basiret-Feraset-Sezgi İlişkisi	49
4. Kalp Anlamı İhtiva Eden Kavramlar	51
4.1. Kalp.....	51
4.2. Sadr	55
4.3. Rüşd	56

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'AN'DA DÜŞÜNMEYİ İFADE EDEN KAVRAMLAR VE TARİHİ SÜREÇTEKİ KULLANIMI	57
1. Kur'an'da Düşünmeyi İfade Eden Kavramlar ve Türevleri.....	57
1.1. Te'akkul (Akletme).....	57
1.2. Tefekkür	60
1.3. Tezekkür	63
1.4. Tedebbür	80
1.5. Tefekkuh	85
1.6. Şuur	87
1.7. Nazar	90
1.8. Furkan	99
2. Kur'an'da Düşünmeyi İfade Eden Kavramlara Bakış.....	103
2.1 Asr-1 Saadette Düşünme.....	103
2.2 Asr-1 Saadet Sonrası Düşünme	107
2.3 Günümüz Akliliğinde Düşünme	110
SONUÇ.....	117
KAYNAKÇA	121

KISALTMALAR

a.g.e	:Adı geçen eser
Ans.	:Ansiklopedi
b.	:bin
Bkz.	:bakınız
c.	:Cilt
ev.	:eviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Derg.	:Dergisi
Doç.	:Doçent
Dr	:Doktor
Fak:	:Fakóltesi
HÜ	:Hacettepe Üniversitesi
Hz.	:Hazreti
İst	:İstanbul
m.	:Miladî
Mat	:Matbaa, matbaası

md.	:Madde, Maddesi
Neş.	:Neşriyat
Prof.	:Profesör
r.a	:Radıyallahüanhü
S	:Sayı
s.	:Sayfa
s.a.v	:sallahü aleyhi vesellem
ŞİA	:Şamil İslam Ansiklopedisi
Tlf.	:Telif eden
Üniv	:Üniversitesi
Vb.	:Ve Benzeri
Yrd.	:Yardımcı
Yay.	:Yayınlar

ÖZET

KUR'AN'DA DÜŞÜNMEYİ İFADE EDEN KAVRAMLAR

Bu çalışma, Kur'an-ı Kerim'de düşünmeyi ifade eden kavramları ele almaktadır. Hangi ifadelerin ve kelimelerin ne sıklıkla kullanıldığının tespiti amaçlanmaktadır. Bu çalışmanın hedefi ise Kur'an'ın bu kavramları neden kullandığının belirlenmesidir.

Çalışma sonucunda, Kur'an'ı Kerim'de düşünmeyi ifade eden kavramların tezekkür, tefekkür, tedebbür, teakkul ve tefekküh olduğu tespit edilmiştir. Bunlar içerisinde en yoğun kullanılan kelimenin ise tezekkür olduğu belirlenmiştir. Ayrıca, düşünmeyi ifade eden kavramların sıklıkla kullanılması ve farklı lafızlarla ifade edilmesi Kur'an'ın düşünmeye verdiği önemi göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Düşünme, Kavram, Tefekkür, Akıl

ABSTRACT

THE CONCEPTS OF THOUGHT IN THE QUR'AN

This study examines the concepts of thought in the Qur'an. It aims to find out the terms used to express the thought and their frequency in this holy book. It also endeavors to disclose the reasons behind these terms.

The theses has revealed that the terms employed to express the concept of thought are tazakkur, tadabbur, ta'akkul, tafakkuh, the most of which is tazakkur. It has also been underlined that the vast variety of terms indicating thought and their frequency indicate that the Qur'an pays special attention to this concept.

Key Words: The Qur'an, Thought, Concept, Tafakkur, Mind

GİRİŞ

AKIL, AKLETME VE DÜŞÜNME

İnsan, irade sahibi bir varlık olması hasebiyle seçme özgürlüğüne de sahiptir. Önüne seçenekler geldiği zaman seçimini istediği şekilde yapar. Böyle bir yetenekle yaratılmıştır. Bu nedenle de sorumlu bir varlıktır. Yaptığı seçimler onu sorumlu kılar ve bu tercihlerine göre de karşılık görür. Bu seçimini özgürce yapabilmesi için sahip olduğu ikinci haslet ise iyiyi kötüden, güzeli çirkinden, faydalıyı zararlıdan, doğruyu yanlıştan, temizi necisten, adaleti zulümden ayırt edebilecek bir akletme yetisine sahip olmasıdır.

Akl-ı selimin ürünü olan derin ve incelikli bir akıl yürütme; bizi sağlam bir imana ulaştırdığı gibi neyin doğru ve iyi, neyin de yanlış ve çirkin olduğu bilgisine bizleri ulaştıran da esasen akıldır. Dolayısıyla Allah bilgisine, imanına ancak selim bir akılla ulaşılabilir. Allah sevgisi de nihayetinde akletme sonucu insan kalbinde hayat bulan bir gerçekliktir. Çünkü akılı olmayanlar, ya da onu gereği gibi kullanmayanlar –ki esasen Kur’an’ın sözünü ettiği akıl budur- sevgiden de yoksun kalırlar. Allah sadece akıl sayesinde bilinebilir çünkü akılı olmayanın esasen dini de yoktur.¹

İnsanın varlığına ve varlığı içerisinde cereyan eden bütün aktivitelerine mânâ kazandıran bu akıl, bilgi edinmeyi ve bu bilgi vasıtasıyla doğru ile yanlış, hak ile bâtılı birbirinden ayırt etmeyi sağlayan bir güç vazifesi görür. Allah insana seçme, karar verme, iyilik ve kötülük yapma serbestîsi, yani özgür irade vermiştir. İnsan da bu gücü / akılı kullanarak kendi çabasıyla doğruyu bulmaya çalışır. Dolayısıyla akıl olmadan insanın din karşısında sorumlu tutulabilmesi mümkün değildir. Sorumlu

¹ Muammer Esen, *Kur’an’da İman-Akil ilişkisi*, AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.52, (2011), s.85.

tutulabilmenin “olmazsa olmaz” şartı akıl sahibi olmak, akılla donatılmış olmaktır. Akletme aktivitesinin temel anahtar ifadelerden biri olarak düşünmenin Kur’an-ı Kerim’de sık sık üzerinde çokça durulması, onun İslâm düşüncesinde merkezî bir öneme sahip olduğunu gösterir. Aklın kullanılması ve doğru çıkarımlarda bulunabilmesi için Kur’ân-ı Kerîm dikkatleri farklı merkezlere doğru yönlendirip düşünmeyi teşvik eder: Ayrıca yapılan eylemin veya amelin doğru olması, o eylemi meydana getiren ilmin doğruluğuyla paraleldir. Yani doğru ilim, doğru anlayış; doğru anlayış, doğru ameli beraberinde getirir. Eskilerin “eğri çubuğun doğru gölgesi olmaz” söylemini andıran bu durum elbette ki Kur’an için de geçerlidir. Kur’anî bir yaşam için Kur’an’ı doğru anlamak elzemdir. Bu nedenle olacak ki Allah göndermiş olduğu en son kitabında yaklaşık bine yakın ayette-ki yaklaşık olarak Kur’an’ının altında biri demektir bu- akletmeye veya düşünmeye vurgu yapmıştır.² Bu durum şu tabloda daha iyi ifade edilebilir:

<u>Kavram</u>	<u>Geçtiği Sureler</u>	<u>Geçtiği Ayetler</u>	<u>Geçtiği Yer</u>
Tefekkür	13	17	18
Te’kkul	30	50	49
Tezekkür	71	279	292
Tebessur	62	142	184
Nazar	48	113	129
Tefekkuh	12	20	26
Tedebbür	20	26	26
Ehl-i Elbab’a hitap	10	16	16
Toplam	-	672	704

Ayetlerin sayısını 6236 olarak aldığımız zaman akletme ve düşünmeye vurgu yapan ayetlerin sayısının 672 civarında olduğunu görürüz. Ki buna akıl anlamına gelen hicr, nûha gibi kavramların kullanımı dahil değildir. Sadece bu sayı dahi Kur’an’ın yüzde 10,7’sine tekabül etmektedir.

² Hamdi Tayfur, *Akletme Üzerine*, İstanbul, Mana Yayınları, 2009, s.7.

Kur'an, pek çok yerde “düşünmez misiniz?”, “akletmez misiniz?”, “derin derin düşünmez misiniz?”, “işin arka planını düşünmez misiniz?” “görmez misiniz?” hitaplarıyla bizleri düşünmeye, okumaya, ibret almaya, araştırmaya ve akli fonksiyonel hale getirmeye sevk etmiştir. “*Göklerin ve yerin yaratılışında, gecenin ve gündüzün gidip-gelişinde elbette akl-ı selim sahipleri için ibretler vardır.*”³ Mealindeki ayette görüleceği üzere, evrenin yaratılışı ve işleyiş düzeni üzerinde düşünülüp ibret alınması gerektiği vurgulanmaktadır. Zîrâ insan bu şekilde yaratılandan yaratıcıya, eserden müessire ulaşır.

Yüce Allah, İlâhî vahyi, insanların üzerinde düşünmeleri, akıllarını kullanmaları ve öğüt almaları için indirdiğini⁴, dolayısıyla ancak akledenlerin / düşünme kabiliyetini gereği gibi kullanabilenlerin bunu gerçekleştirebileceğini belirtir.⁵

Kur'ân-ı Kerîm'de büyük bir yekûn teşkil eden ve önceki toplumlardan bahseden kıssaların gayesi insanları akletmeye sevk etmek ve akletme sayesinde de önceki toplumları inceleyip kendi hayat tarzlarını sağduyuya ve akl-ı selime en uygun tarzda tanzim etmelerini sağlamaktır. Başka bir ifadeyle onların düştüğü hataların ve bu hatalar sonucu maruz kaldıkları akibetlerin benzerleriyle yüzleşmemelerini sağlamaktır.⁶

Burada vurgulanması gereken önemli bir husus, Kur'ân-ı Kerîm'in insanın zihnî ve mânevî faaliyetlerinin odağı olan aklın soyut kavramsal boyutuna dikkat çekmek yerine, onun işlevsel boyutuna, “akletme”ye sürekli göndermede bulunması ve bunun üzerinde özellikle durmasıdır.(Sözgelimi birkaçı için Bakara 2/73, 164,242; Nahl 16/12,67 Enbiya 21/10, Hac 22/46, Müminun 23/80, Nur 24/61, Şuara 26/28, Rum 30/24,28, Casiye 45/5, Hadid57/17.)

Zîrâ Kur'ân-ı Kerîm'de akıl kelimesi isim değil, fiil kalıbında geçmektedir. Bu da, mahiyetinden çok işlevi ve işlevselliği üzerinde durulduğu anlamına gelmektedir. Böyle bir ayırım, fonksiyonel boyutu ihmal edilerek düşünme yetisi silikleşen aklın muhatap alınmadığını, bu sebeple böyle bir akıl mekanizmasının

³ Al-i İmran 3/190.

⁴ Bakara 2/242.

⁵ Ankebut 29/43.

⁶ Yusuf 12/111, İbrahim 14/5, Rum 30/9, Ahzab 33/62.

kayda değer bir öneme sahip olmadığını; aklın her zaman çalışan, düşünen, değer üreten bir konumda olmasının talep edildiğini, canlı ve dinamik bir yapıya sahip olmasının istendiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Kur’ân’a göre, anlamak insanı şerefendirir, bu da akılla gerçekleşir. Aklını, tefekkür ve teemmül gücünü kullanmayanlar; kalpleri, gözleri ve kulakları olduğu hâlde anlamayan, görmeyen ve işitmeyenlerdir.⁷ Onlar ya düşünme ve akletme tabanlı olmayan arzularını ilâh edinerek⁸ ya da körü körüne maziye bağlanıp sorgulamaya gitmeden, atalarının izinde giderek⁹ insana üstünlük kazandırma kabiliyeti olan, insanı insan yapan aklın, atıl bir duruma getirilmesinin en çarpıcı örneğini sergilerler. Allah’ın, bu insanları kınayıp cezalandırması, “akl”etmemeleri/akıllarını kullanmamaları sebebiyledir.¹⁰

İlâhî vahyin sürekli “akletme”ye göndermede bulunması ve ancak aklın varlığıyla sorumluluğun gerçekleşebileceği, düşünme yetisinin bulunmaması durumunda ise sorumluluktan hiçbir şekilde söz edilemeyeceği üzerinde durup aklın sürekli dinamik bir süreç içerisinde olması gerektiğini vurgulaması, akla büyük bir önem ve değer attığının açık göstergesidir.

Ne var ki merkezinde iktidar kavgaları, mezhep taassubu, ganimet-mal tutkusu, dış etkenler gibi faktörlerin yer aldığı çatışmaların yoğunlaştığı dönemlerde, kendilerini herkesçe onanan ve otoritesi tartışılmayan kaynaklarla haklı kılma çabasına giren muhtelif akımların mensupları akıl –vahiy, nakil-rey ikilemini üreterek “akletme” kavramını vahiy tarafından ortaya konan anlam boyutundan uzaklaştırdılar. Akletmek vahyin karşısında yer alan, vahyin alternatifi olan, serbest kaldığında veya işlevsel hale geldiğinde vahye muhalif olacağından korkulan bir kötülük kaynağı gibi algılanır olmuştur.

Süreç içerisinde Kur’an okumayı, anlamaya ve yaşamaya tercih ettiğimiz gibi düşünmeyi ve akletmeyi de arka plana ittik. Oysa Kur’an’ın altında birlik bir bölümünde teşvik ettiği şey düşünmek ve akletmek gibi akli işlevsel hale getirmeye

⁷ Araf 7/179.

⁸ Hicr 25/43.

⁹ Bakara 2/170; Maide 5/104; Araf 7/28; Enbiya 21/53; Şuara 26/74; Lokman 31/21, Zuhruf 43/22-23.

¹⁰ Yunus 10/100.

yönelik şeyler ise burada bir kez daha düşünmek gerekiyor.

Şimdi sırasıyla Akıl, Kur'an'da Akıl ve Kur'an'da Akletme kavramlarına kısaca bakalım.

1. Akıl Kavramı

Arapça bir sözcük olan akıl, etimolojik olarak “bağlamak, tutmak, korumak, men etmek” gibi anlamlara gelmektedir. Fakat kelime daha sonraları anlamı genişleyerek, maddeden soyutlanmış bir cevher olarak anlama ve bilme yeteneği, iyiyi ve kötüyü ayıran güç, insanın, kendisiyle diğer canlılardan ayrıldığı bir nitelik ve zekâ gibi daha geniş anlamları da içeren bir kavram olarak kullanıla gelmiştir.¹¹ Somuttan soyuta oldukça geniş anlam alanlarına sahip olan akıl, zaman içinde daha felsefi manalar içerir olmuştur. Buna göre akıl, duyuların idrak edemediği şeyleri kavrayan bir düşünce yetisidir. Varlığın hakikatini, eşyanın ardındaki hakikati kavrayabilen, maddeden şekilleri soyutlayarak kavram haline getiren ve kavramlar arasında ilişki kurarak önermelerde bulunan, kıyas yapabilen bir güçtür. Aynı zamanda o, iyiyi kötüyü, güzeli çirkini seçip ayırt etme yeteneğidir. O, duyu organları aracılığıyla kendisine ulaşan bilgileri değerlendirerek doğru ile yanlış ayırabilen, her türlü kavram ve fikirler arasında mukayeseler yapabilen; varlıkları, gaye, imkân ve ihtimal noktasından inceleyip onlar hakkında doğru bilgiler ortaya koyabilen zihinsel bir güçtür.¹² Bu özelliğiyle akıl, ahlâkî, siyâsî ve estetik değerleri belirlemede de önemli bir role sahiptir.¹³

2. Kur'an'da Akıl

Akıl sözcüğü, İslam öncesinde olduğu gibi, İslam sonrası dönemde de kullanılagelmiştir. Ancak Kur'an, diğer pek çoklarında olduğu gibi, bu kelimeye de önceki anlamlarından farklı bir takım yeni anlam boyutları kazandırmıştır.

Kur'an'da, isim olarak “akıl” sözcüğü geçmemekle birlikte, onunla hemen hemen aynı anlamı içeren *lübb*, *hilm*, *hicr*, *nühâ* ve *fuâd kavramları* bir bakıma aklın

¹¹ Ragıb El-İsfahânî, *el-Müfredât*, (çev. A.Baki Güneş-M.Yolcu).İstanbul, Çıra Yayınları, 2010, s. 202-210.

¹² Y. Şevki Yavuz, *Kur'an-ı Kerim'de Tefekkür ve Tartışma Metodu*, Bursa, 1983, s. 67.

¹³ Süleyman Hayri Bolay, “Akıl”, *DİA*, İstanbul 1989, C.II, s.238.

yerine kullanılmaktadırlar. *Lübb*, bir şeyin özü demektir. İnsanın özünü oluşturduğu için akla da “lübb” denmiştir¹⁴. Dolayısıyla *lübb*, duyulara sığınmaksızın her türlü şüpheden arınmış ve hakikatleri değerlendirmede olgunlaşan akıl demektir.¹⁵ *Hilm* (çoğulu: *ahlâmdır*), Kur’an’da sadece bir yerde akıl anlamında¹⁶; Kur’an’da değişik anlamlarda kullanılan *hicr sözcüğü* yine sadece bir ayette akıl anlamında¹⁷; aynı şekilde *nühâ* sözcüğü de Kur’an’da sadece iki ayette geçmekte olup, o da bu iki ayette yine akıl anlamında¹⁸ kullanılmıştır. Sözü edilen bütün bu kavramlar, akıl kavramının semantik anlam alanı içinde yer almaktadırlar.

Dolayısıyla akıl, bir bakıma onlar vasıtasıyla Kur’an’da yer edinmiş olmaktadır. Kaldı ki, her ne kadar isim olarak akıl sözcüğü doğrudan yer almış değilse de, onun (akıl) türevi olan fiil şeklindeki kelimeler, Kur’an’da sıkça geçmektedir. Dolayısıyla bunun, Kur’an’ın vermek istediği mesaj açısından önemi büyük olmalıdır. Çünkü Kur’an, işlevsel aklı önemsemektedir. O (Kur’an), düşünen, düşünce üreten; bilen, anlayan, anlamaya çalışan, yani bir fonksiyon icra eden pratik aklın önemine özellikle vurgu yapmaktadır. Çünkü ancak bu tür fonksiyonlar icra eden bir akıl, doğru(*hakk*) ile yanlış (*bâtıl*) birbirinden ayırt edebilir. Aynı zamanda insanı diğer varlıklardan üstün kılan da işte bu tür bir işlevsel akıldır. (Örneğin bkz. Bakara, 2/164; En’âm, 6/151; A’râf, 7/179) Kişiyi doğru imana ve bu iman gereği ve uzantısı olan yararlı ve uygun (*sâlih*) eylem ve ahlâkî davranışlara yönelten de esasen bu aktif akıldır.¹⁹

“Kur’an’ın akli”, soyut bir akıl veya kendi zatıyla var olan bir cevher değildir. Bu yüzden Kur’an, Yunan felsefesindeki anlamıyla aklın ontolojik yapısından farklı olarak onun epistemolojik yönüne önem verir. Bundan dolayı Kur’an’da aklın kendisi değil, onun yansıması olan eylem ve davranışlar bilgi konusudur. Böyle olunca da aklın ne olduğundan ziyade onun görev ve işlevinin neler olduğu konusu daha çok önem arz etmektedir. Nitekim ilgili Kur’an ayetleri incelendiğinde,

¹⁴ Isfahânî, *el-Müfredât*, s. 446.

¹⁵ Ragıb El-Isfahânî, *ez-Zerîa’ ilâ Mekârimi’ş-Şerîa’*, Kahire, Mektebetü’l-Külliyâti’l-Ezheriyye, 1973, s.78.

¹⁶ Tûr 52/32.

¹⁷ Fecr, 89/5.

¹⁸ Taha 20/54, 128.

¹⁹ Muammer Esen, *AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.52, s.85.

“akletme”nin, salt zihinsel bir faaliyet olmayıp, aksine onun, daha çok, faal kalbin bir işlevi olduğu da görülecektir. Kur’an’ın akla yüklediği önemli bir takım işlevsel görevleri vardır. Evreni ve evrende gerçekleşen olayları gözlemleyerek onlar arkasındaki hikmeti ve mantıksal ilişkiyi keşfetmeye yönelik aklî çabalar bunlardan birisidir.

Kur’an bunu, ibret almak (*itibâr*) olarak değerlendirmekte ve akıl sahiplerini bunu yapmaya özellikle çağırmaktadır. Kur’an’ın akla yüklediği işlevsel görevlerden biri de akıl yürütmedir (*nazar*). Nitekim “Göklerin ve yerin melekûtu/hükümranlığı, Allah’ın yarattığı şeyler üzerine düşünmediler mi?”²⁰ ayeti bu hususu açıkça vurgulamaktadır.²¹ Ayrıca Kur’an’da geçen ve bulup görerek anlamaya çalışmak (*tabassur*),²² derinliğine düşünmek (*tedebbür*),²³ (*tefekür*)²⁴, ince bir kavrayışa sahip olmak (*tefakküh*)²⁵, düşünüp anlamak (*tezekkür*)²⁶ gibi anlamlara gelen kavramlar da aklın işlevsel görev alanlarını işleyen sözcüklerdir.

3. Kur’an’da Akletme

Kur’an bağlamında akıl ve türevleri daha çok işlevsel akla işaret ettiğine göre, düşünüp akletme işlevini yerine getiren “şey” nedir? O “şey” bedenimizin bir organı mıdır; yoksa daha farklı fonksiyonel bir unsur mudur? Akledip düşünen o “şey”, bedenimize ait bir organ ise neresidir? Kalp midir; yoksa beyin midir? Ya da akletme eylemi, her iki organımıza da ait işlevsel bir şey midir?

Kur’an’a göre akletme işlevini gerçekleştiren “kalp”tir. Çünkü Kur’an, yürüme işlevini ayaklara²⁷ isnad ettiği gibi, akledip düşünme işlevini de kalplere²⁸

²⁰ A’râf, 7/185.

²¹ Târk, 86/5-8.

²² Zâriyât, 51/20-21.

²³ Nisâ, 4/82 Müminûn, 23/68 Sâd, 38/29.

²⁴ Bakara, 2/266; Âl-i İmran, 3/191; Rum, 30/8.

²⁵ Tevbe, 9/81; İsrâ, 17/46.

²⁶ Bakara, 2/269; En’âm, 6/126; Zümer, 39/9, 27.

²⁷ A’râf 7/195.

²⁸ Hacc 22/46.

isnad etmektedir. Buna göre her işlevin bir organı olduğuna göre akletmenin de bir organı vardır ve bu da kalptir. Ancak burada şu sorun ortaya çıkmaktadır.

Peki, Kur'an'ın bahsettiği akletme ve düşünme organı olan“kalp”, gerçekte hangi organdır? Göğüste bulunan ve kan pompalayan organ mı, beyin mi, yoksa her ikisinin ortak bir fonksiyonu mu? Pek çok İslam bilginine göre, akletme fonksiyonu icra eden organ, göğüs içindeki kalptir. Nitekim Kur'an'da, işiten kulaklar ve düşünen kalplerden bahsettiği ayetin devamında, göğüslerin içindeki kalplerden bahsetmektedir ki, bu da, söz konusu kalbin, göğüste bulunan organ olduğuna delalet eder, denmektedir. O ayet de şudur: أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَكُونَ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا أَوْ آذَانٌ أَلْفَلَمْ يَسْمَعُوا بِهَا فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ “*Yer yüzünde gezip dolaşmıyorlar mı, böylece onların kendisiyle akledebilecek kalpleri ve işitebilecek kulakları oluversin? Çünkü doğrusu, gözler kör olmaz, ancak sinelerdeki kalpler körelir.*”²⁹ Ancak, İslam düşünürleri arasında, Kur'an'da geçen kalp kavramını beyin olarak yorumlayanlar bulunduğu³⁰ gibi; aklın/akletmenin, hem beyin hem de kalple ilişkili olduğu görüşünde olanlar da vardır. Buna göre düşünme ve akletmenin, yani nazarın asıl yeri beyin, iradenin asıl yeri ise kalptir. Kalp, irade edendir, tasarlayandır; ancak irade edileni, tasarlanı gerçekleştiren asıl organ beyindir. Dolayısıyla iş beyinde son bulmaktadır. Buna göre akletme eylemi, kalbin kendi tercihi ve özgür iradesiyle tasarlanıp beyin tarafından gerçekleşen bir süreç olmaktadır.

Burada esasen Kur'an'daki kalp kavramının semantik analizini yapmanın gerekli olduğu görülmektedir. Kur'an'da geçen “*kalb*” (çoğulu: *kulûb*) kavramı, göğsün solunda bulunan “yürek” dediğimiz organı mı³¹ ya da beyini mi işaret etmektedir? Yoksa Kur'an'ın söz konusu ettiği kalpten kasıt, Mücahid ve İbn Abbas gibi ilk dönem müfessirlerin dediği gibi “akıl” mıdır?³² Ya da Kur'an'ın bahsettiği “*kalb*”, bütün bunları kapsayan, dolayısıyla kapsam alanı geniş olan bir kavram mıdır? Bütün bunların semantik tahlilini yapmanın geniş bir çalışmayı gerekli kılacağı açıktır ve dolayısıyla burada, bunun üzerinde durmayacağız.

²⁹ Hacc 22/46.

³⁰ Muhammed Pezdevî, , *Ehl-i Sünnet Akaidi* (çev. Şerafeddin Gölcük) İstanbul, 1988, s. 298.

³¹ Isfahânî, *Müfredât*, s. 60.

³² Muhammed b. Ahmed Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, (neşr. Ahmed Abdulhalim, Kahire, s.137.

Akıl kavramıyla kesin bir ilişkisi olan “kalp” sözcüğü, değişik türevleri ile Kur’an’da yüz otuz iki kez geçmektedir.³³ Kur’an’ın ifadesiyle vahyin iniş yeri³⁴ olan kalp, aynı zaman da “iman” ile onun zıddı olan “inkâr”ın da merkezidir.³⁵ Kur’an’da geçen “kalb”, ayrıca anlama³⁶ ve imtihanın³⁷ da bir merkezi olduğu gibi, bunlar dışında o, temizlik,³⁸ tatmin olma³⁹ ile kin, öfke⁴⁰ ve hastalık⁴¹ gibi olumlu-olumsuz pek çok faaliyetin de merkez alanıdır. Doğrusu kalp, akıl ve vicdanı da içeren bir kullanım alanına sahiptir. İman ve inkârın merkezi olan kalbin en önemli işlevsel özelliklerinden biri şüphesiz akletmektir, düşünmektir.⁴² Dolayısıyla onun görevi derinlemesine düşünmek, olayların önünü ve arkasını görmek; onların sebep ve hikmetini anlamaktır. Çünkü gerçekte sahih ve sağlam bir imana ancak sağlam bir akletme sonucu ulaşılabilir. Uygun (*sahih*) insanî eylem ve güzel ahlakî davranışlar ise, ancak, temeli sağlam kesin (*yakin*) bilgiye dayalı doğru bir imanın tezahürleri olabilir. Bütün akıl yürütme biçimleri kalp ile ilişkilendirildiğine ve söz konusu bu faaliyetler, aynı zamanda aklın birer eylemi olduğuna göre, buradan da anlaşılmaktadır ki, imanın merkezi sayılan kalbin akıl ile önemli bir ilişkisi vardır. Diyebiliriz ki, burada söz konusu edilen kalp, esasen bütün bilişsel faaliyetlerin merkezi olan teorik akıldır. Kur’an’da geçen “Onların kalpleri vardır, onlar anlamazlar”,⁴³ “Yeryüzünde dolaşmazlar mı ki düşünecek kalpleri olsun!”⁴⁴ gibi ayetler de gösteriyor ki, imanın kendisi vasıtasıyla gerçekleştiği tasdik merkezi olan kalp, akılla hemen hemen aynı anlamda kullanılmaktadır.

Ancak Mevdudî gibi bazı müfessirler de “...kalpler kör olur” şeklindeki

³³ Muhammed Fuad Abdülbaki, *el-Mu’cemü’l-Müfehhes li Elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Kahire, 1988, s. 188.

³⁴ Bakara, 2/97.

³⁵ Mâide, 5/49; Nahl, 16/22.

³⁶ Tevbe, 9/87.

³⁷ Hucurât, 49/2.

³⁸ Mâide, 5/41.

³⁹ Mâide, 5/113.

⁴⁰ Tevbe, 9/15.

⁴¹ Enfâl, 8/49.

⁴² Hacc, 22/46.

⁴³ A’râf, 7/179.

⁴⁴ Hacc, 22/46.

sözleri gerçek anlamda değil, mecazi anlamda kullanıldığını ifade eder. Kalp tüm duygular, hisler, zihni ve ahlaki niteliklerin merkezi olarak kabul edildiğinden, bu sözler kendi inatçılıklarının onları duymaktan ve akıllı hareket etmekten alıkoyduğunu ima etmek üzere kullanılmışlardır, der.⁴⁵

⁴⁵ Mevdudî, C.3, s.374.

BİRİNCİ BÖLÜM

KUR'AN'DA BİLGİ VE ANLAMAYI İFADE EDEN KAVRAMLAR

Bu bölümde akletmeye delil teşkil edecek olan bilgilerin hafızamızda nasıl depolandığını gösteren kavramlardan ilim, irfan, fehm ve idrak kavramlarını kısaca tanıtmaya çalıştıktan sonra Kur'an'da akıl anlamına gelen kavramlar, basiret-feraset ilişkisi kalp anlamına gelen kavramlardan bahsedeceğiz.

1. Bilgiyi Çağrıştıran Kavramlar

Bilgiyi çağrıştıran kavramlar genel de ilim, irfan, fehm ve idraktır. İlk olarak ilimden başlayalım.

1.1. İlim

Türkçe'ye genelde bilmek diye tercüme ettiğimiz ilim veya ilm kelimesi, Kur'an'da sıklıkla kullanılan kelimelerdendir. Kur'an'da genelde mazi ve muzari kalıplarıyla sülasi babta geldiği gibi tef'il, if'al ve tefe'ul bablarında da kullanılmıştır. Şimdi kısaca ilim kelimesine yüklenen anlamlara baktıktan sonra Kur'an'daki kullanımına geçilecektir.

Seyyid Şerif Cürcânî'ye göre ilim: "Gerçeğe ve vakıaya uygun düşen bilgi ve kanaattir"⁴⁶

Cürcânî ilim için şu tarifleri de yapar: "İlim; bir şeyi olduğu gibi idrak etmektir. Bilgisizlik bilginin zıddıdır. Bilim, bilinenden gizlilik ve kapalılığın kalkmasıdır. İlim; nefsin, bir şeyin manasına ulaşmasıdır. Düşünen ile düşünülen arasında hususi bir alâkadır"⁴⁷

⁴⁶ Cürcânî, *et-Ta'rifat*, Beyrut, 1985, s. 160.

⁴⁷ Cürcânî, s. 160, 167.

Mustafa İslamoğlu ise ilmi, hüküm ve hikmeti biribirine bağlayan temyiz yeteneği olarak ifade ederken, İbn-i Faris, bir şeyi ona ait olmayan bir şeyden seçip ayırmaya yarayan bir iz, alamet ve işaretir diye tarif eder.⁴⁸

Mukatil Bin Süleyman ise ilmi 3 şekilde tefsir etmiştir:

1. Muhammed Suresi 31. Ayette olduğu gibi görmek anlamında.

وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ حَتَّىٰ نَعْلَمَ الْمُجَاهِدِينَ مِنْكُمْ وَالصَّابِرِينَ وَنَبْلُوا أَخْبَارَكُمْ

“Andolsun, içinizden, cihad edenleri ve sabredenleri belirleyinceye ve durumlarınızı ortaya koyuncaya kadar sizi deneyeceğiz.”⁴⁹

2. Bizzatihi ilim anlamında. Bakara süresi 77. Ayette olduğu gibi;

قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ إِنَّ الْبَقَرَ تَشَابَهَ عَلَيْنَا وَإِنَّا إِن شَاءَ اللَّهُ لَمُهْتَدُونَ

“Bizim için Rabbine dua et de onun nasıl bir sığır olduğunu bize açıklasın. Çünkü sığırlar, bizce, birbirlerine benzemektedir. Ama Allah dilerse elbet buluruz” dediler.”⁵⁰

3. Hud Suresi 14. Ayette olduğu gibi;

فَلَمَّ يَسْتَجِيبُوا لَكُمْ فَأَعْلَمُوا أَنَّمَا أُنزِلَ بِعِلْمِ اللَّهِ وَأَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَهَلْ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ

“Eğer size (bu konuda) cevap veremedilerse, bilin ki o (Kur’an) ancak Allah’ın ilmiyle indirilmiştir ve O’ndan başka hiçbir ilâh yoktur. Artık müslüman oluyor musunuz?”⁵¹

İlim, kesin olsun veya olmasın kavram (tasavvur) veya hüküm olarak mutlak manasıyla idrak etmektir. İlim, bazen de düşünme, fehmetme ve hayal etme manalarına da gelir.

Mevdudi’ye göre de “ilim’ vahyedilen gerçek bilgi anlamındadır.⁵²

⁴⁸ Mustafa İslamoğlu M., *Hayat Kitabı Kur’an*, İstanbul, Düşün Yay,2009, s.630.

⁴⁹ Muhammed 47/31.

⁵⁰ Bakara 2/77.

⁵¹ Mukatil B. Süleyman, *Kur’anTerimleri Sözlüğü*, İstanbul, İşaret Yay, 2004 s.301.

Ragıp el İsfahanî ise meşhur eserinde ilmi şu şekilde tarif eder:

علم: Bir şeyi hakikatiyle idrak etmektir. Bu da iki kısma ayrılır:

1. Bir şeyin kendisini/ zanını idrak etmek
2. Bir şeye kendisi için var olan bir şeyin varlığıyla hükmetmek veya bir şeye, kendisi için var olmayan bir şeyin var olmamasıyla hükmetmek. Birincisi bir mef'ule müteadidir: *“Siz onları bilmezsiniz, Allah onları bilir.”*⁵³ İkincisi ise iki mef'ule müteadidir: *Artık onların mü'min hanımlar olduğunu bilerseniz (mü'min olduklarından emin olursanız), bundan sonra onları kâfirlere geri döndürmeyiniz.*⁵⁴

İsfahanî başka bir açıdan ilmi yine iki kısma ayırır: nazari ve ameli ilim.

Nazari ilim: Bilindiği zaman kişinin kendisiyle kemale erdiği ilimdir. Âlemdeki varlıkları bilmek gibi.

Ameli ilim: Yerine getirilmediği sürece tamamlanmayan ilimdir. İbadetlerle ilgili ilim gibi.

Yine diğer bir açıdan da ilim ikiye ayrılır: akli ve semi(vahye dayalı ilim).

İsfahanî ilmin bu tarifinden sonra “ilm” kelimesinin türevlerinden şu şekilde bahdeder:

علمته ve علمته Formları aslında aynıdır. Ancak إعلام (i'lam)formu, hızlı bir şekilde haber verilen bilgi, تعليم (ta'lim) öğrenenin nefsinde etkisini oluşturuncaya kadar defalarca tekrarlanan bilgi anlamındadır. Bunun için okullarda yapılan öğretilere i'lam denmez, ta'lim denir.

İsfahanî meşhur kitabında ilimle ilgili olarak şu görüşlere de yer verir ve der ki bazıları şöyle der: تعليم Manaları /kavramları tasavvur etmek için nefsi uyandırmaktır. تعلم ise nefsin manaları/kavramları tasavvur etmek için uyanmasıdır. Kimi zaman تعلم , eğer onda tekrar varsa ilam anlamında da kullanılır. Örneğin şu ayette olduğu gibi:

⁵² Ebu'al A'la Mevdudî, *Tefhimu'l Kur'an*, İstanbul, İnsan Yay., 1999, C.3, s.321.

⁵³ Enfal, 8/60.

⁵⁴ Mümtehine, 60/10.

قُلْ أُنْعَلِمُونَ اللَّهَ بِدِينِكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ

De ki: "Siz, Allah'a dininizi(n mahiyetini) mi öğret(mek ist)iyorsunuz? Allah göklerde ve yerde olan her şeyi bilir."⁵⁵

İlimle ilgili olan şu ayetlerde ta'lim ile ilgili örneklerdir. عِلْمُ الْقُرْآنِ: *Rahman* وَعَلَّمْتُمْ مَا لَمْ تَعْلَمُوا⁵⁷ "O insana kalemle yazmayı öğretti"⁵⁶ الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ⁵⁶ *Kur'an'ı öğretti.* بِيْزَةِ بِيْزَتِنَا مَنْطِقَ⁵⁸ "Sizin ve atalarınızın bilmediği şeyler size öğretilmiştir."⁵⁸ أَنْتُمْ وَلَا آبَاؤُكُمْ رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُزَكِّيهِمْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ⁵⁹ *kuş dili öğretildi.* "Ey Rabbimiz! Onlara, içlerinden senin âyetlerini kendilerine okuyacak, onlara kitap ve hikmeti öğretecek, onları temizleyecek bir peygamber gönder. Çünkü üstün gelen, her şeyi yerli yerince yapan yalnız sensin"⁶⁰ ve benzeri ayetler.

İsfahani'ye göre;

اَيَاتِهَا⁶¹ "Allah Adem'e bütün isimleri öğretti"⁶¹ ayetinde Yüce Allah'ın isimleri öğretmesi şu şekilde olmuştur: Allah Adem'e kendisiyle konuşacağı bir güç vermiş ve eşyaya da isim koymuştur. Bunu da onun kalbine yapıştırmakla yapmıştır. Ayrıca Allah, hayvanların her birine yapacakları fiili ve çıkaracakları sesleri de öğretmiştir.

Allah başka bir ayette de şöyle buyuruyor ki "فَوَجَدَا عَبْدًا مِنْ عِبَادِنَا اتَّبَانَاهُ رَحْمَةً مِنْ " *Derken, katımızdan kendisine bir rahmet verdiğimiz ve tarafımızdan kendisine bir ilim öğrettiğimiz kullarımızdan bir kulu buldular.*"⁶² قَالَ لَهُ⁶² "Musa ona dedi ki: "Doğru yol (rüşd) olarak sana öğretilenden bana öğretmen için sana tabi olabilir miyim?"⁶³

⁵⁵ Hücurat 49/16.

⁵⁶ Rahman 55/ 1-2.

⁵⁷ Alak 96/4.

⁵⁸ En'am 6/91.

⁵⁹ Neml 27/16.

⁶⁰ Bakara 2/129.

⁶¹ Bakara 2/31.

⁶² Kehf 18/65.

⁶³ Kehf 18/66.

Bazılarına göre Hz. Musa'nın kastettiği ilim Allah'ın kendilerine tanıtmadıkça insanların kötü gördüğü ve onlara gizli kalan özel ilimdir. Nitekim Hz. Musa, kendisine tabi olduğu/kendisiyle yolculuk ettiği bilge kişinin yaptıklarını, nedenini kendisine anlatıncaya kadar hoş karşılamamıştır. Şu ayetteki ilmin de bu anlamda olduğu söylenmiştir: *“Nezinde bir kitap bulunan dedi ki,*⁶⁴

*Her ilim sahibinin üstünde daha iyi bilen birisi vardır.*⁶⁵ Ayetteki *عليم* kelimesi başkasından üstün olan insana işaret edebilir. Ayette mübalağa için kullanılan ilim lafzının tahsis edilmesi de, insanın kendinden daha üstün olanlara göre öyle olmasa bile ilmine oranla *عليم* /daha bilgili olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca *عليم* kelimesi de nekre/belirsiz gelmesine rağmen onunla Yüce Allah'ın kastedilmiş olması da muhtemeldir. Çünkü gerçek anlamda *عليم* olan ancak O'dur.

Görünmeyenleri(gaybleri) gören⁶⁶, ayeti Allahtan hiçbir şeyin gizli kalmayacağına işaret etti *عَالِمِ الْغَيْبِ فَلَا يُظْهِرُ عَلَى غَيْبِهِ أَحَدًا. إِلَّا مَنِ ارْتَضَىٰ مِنْ رَسُولٍ* *“O bütün görünmeyenleri bilir. Sırlarına kimseyi muttali kalmaz seçtiği bir elçiden başka...”*⁶⁷ Burada Allah'ın kendi dostlarına özgü kıldığı bir ilminin olduğuna işaret vardır.

Allah'ın sıfatı olan *العليم* kendisine hiçbir şey gizli kalmayan demektir ki; bununla sadece Allah nitelendirilebilir. Nitekim şöyle buyrulmuştur: *يَوْمَئِذٍ تُعْرَضُونَ لَا تَخْفَىٰ مِنْكُمْ خَافِيَةٌ* *“O gün siz huzura alınırsınız, hiçbir şeyiniz (Allah'a) gizli kalmaz.”*⁶⁸

علم (alem): Bir şeyin kendisiyle bilindiği işarettir. Zuhruf Suresi 61. Ayet *وَإِنَّهُ لَعَلْمٌ* *“O kıyametin bir işaretidir.”* şeklinde de okunmuştur. *وَمِنْ آيَاتِهِ الْجَوَارِ فِي الْبَحْرِ كَالْأَعْلَامِ* *“Ve denizde yüksek dağlar gibi yüzen gemiler, O'nun (Allah'ın) ayetlerindedir.”*⁶⁹ *وَلَهُ الْجَوَارِ الْمُنشَآتُ فِي الْبَحْرِ كَالْأَعْلَامِ* *“Denizde akıp giden, dağlar gibi (yüksek) inşa edilmiş büyük gemiler O'nundur.”*⁷⁰

⁶⁴ Neml 27/40.

⁶⁵ Yusuf 12/76.

⁶⁶ Maide 5/109.

⁶⁷ Cinn 72/26-27.

⁶⁸ Hakka 69/18.

⁶⁹ Şura 42/32.

⁷⁰ Rahman 55/24.

Bunlar haricinde علم (ilm) kelimesinin Arap Dilindeki farklı kullanımları da şu şekildedir. Üst dudaktaki yarığa علم denir. علم الثوب elbise deseni, علم فلان yani falanca kişi meşhurdur. Ordu sancağına benzetilmektedir. علمت كذا ona işaret koydum anlamındadır. علم الطريق yol işaretleri anlamındadır. علم الدين din ilkeleri tekili معلم şeklinde gelir. علم للخير . Falanca kişi hayrın işaretidir. Bu anlamdan kınaya علماءdenir. علم Felek ve onun kuşattığı cevher ve arazın ismidir. Bu kelime asıl itibariyle kendisiyle bilinen şeyin ismidir. Tıpkı tab edilen şeye علم طابع denildiği gibi ve kendisiyle mühürlenene şeye de علم خاتم denildiği gibi. Bu kelimenin bu formda gelmesi, alet gibi olduğu içindir. Zira âlem/evren yaratıcısına delalet etmesi açısından alettir. Bundan dolayı yüce Allah kendi birliğini öğrenme konusunda bizi aleme yönlendirmiştir. *“أولم ينظروا في ملكوت السموات والأرض. Göklerin ve yerin görkemli mekanizmasına bakmadılar mı?”*⁷¹

علم (alem) kelimesinin علمون/عالمين şeklinde çoğul gelmesi, evrendeki her bir çeşit varlığa alem denmesindedir. Örneğin alemül insan (insan alemi), alemülma (su alemi) alemünnar(ateş alemi) denir. Ayrıca rivayette de şöyle geçer: Allah'ın on bin küsür alemi vardır.⁷²

Bu kelimenin akıllı varlıklar için olan cemi salim formatında oluşu insanların da sözü edilen varlıkların içinden olmasından dolayıdır ve insan bir sözcüğü başkalarıyla paylaştığında, onun hükmü galip gelir/sadece insan dikkate alınır. Kimisine göre ise söz konusu kelimenin bu şekilde çoğul yapılması, onunla diğer varlıkların değil sadece melek, cin ve insanların kastedilmesindedir. Bu görüş İbn-i Abbas'tan rivayet edilmiştir.⁷³

Cafer b. Muhammed şöyle der: Bu çoğul kelimeyle, insanlar kastedilmiş ve onlardan her biri bir âlem sayılmıştır. Âlem iki kısma ayrılır: Büyük âlem, felek ve içindekilerdir. Küçük âlem, insandır. Çünkü insan âlemin heyeti/şekli üzerine yaratılmıştır. Allah buyurur ki *“الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ Hamd âlemlerin rabbi Allah'a mahsustur”*⁷⁴ *“يا بني إسرائيل اذكروا نعمتي التي أنعمت عليكم وأني فضلتكم على العالمين”*⁷⁵ *“Ey İsrail Oğulları! Size verdiğim nimetimi ve sizi âlemlere üstün kıldığımı hatırlayın.”*

⁷¹ Araf 7/185.

⁷² İsfahanî, *el-Müfredât*, s.721.

⁷³ İsfahanî, *el-Müfredât*, s.721.

⁷⁴ Fatıha 1/1.

Bazıların göre Allah bu sözle, İsrailoğullarının zamanındaki âlemleri kastetmiştir. Kimisine göre de ondan kasıt, Allah'ın onlara bağışladıklarından, verdiği güç ve imkânlardan dolayı her birinin tüm âlemlerin yerine geçtiği o zamanki faziletli insanlardır. Onların bu şekilde isimlendirilmesi, Hz. İbrahim'in şu ayette ümmet diye isimlendirilmesi gibidir. إِنَّ إِبْرَاهِيمَ كَانَ أُمَّةً قَالُوا أَوْلَم نُنْهَكَ عَنِ الْعَالَمِينَ “Şüphesiz İbrahim bir ümmetti”⁷⁶ alem kelimesi ile ilgili bir başka kullanım da şu ayettedir: قَالُوا أَوْلَم نُنْهَكَ عَنِ الْعَالَمِينَ “Seni alemlerden menetmemiş miydik dediler”⁷⁷

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse ilim ve onun türevleri; Kur'an'da en çok geçen kavramlardan olup onun sayesinde eşya diğerlerinden ayrılır, yine onun sayesinde bilenlerle bilmeyenlerin eşit olmadığını, her bir bilenün üstünde bir bilen olduğunu ve her şeyi bilen bir Allah'ın var olduğunu anlarız. Bununla birlikte düşünme ve akletmenin olabilmesi, için ortada bir bilginin olması gerekir. Başka bir ifade ile ilim akletme eyleminin ön hazırlık aşamasıdır

1.2. İrfan

Müfredat'ın müellifi, ilk önce irfan ile ilim arasındaki farkı tanıttıktan sonra bu kavramın ve türevlerinin Arap dilindeki karşılığını şu şekilde açıklar:

عرفان (İrfan) ve معرفة (marifet): Bir şeyin izini tekrar ederek ve derin düşünerek onu algılamaktır. Bu kelime علم (ilm) kelimesinden daha dar kapsamlıdır. Zıddı ise inkârdır. Mustafa El-Behiy de bu görüşü savunanlardandır.⁷⁸ فعلان يعرف الله/Falan kişi Allah'ı kabul etmektedir/tanımlamaktadır; denir. Fakat tek bir meful getirilerek فعلان يعلم الله fılanun yalemullahe/falan kişi Allah'ı bilmektedir; denilmez. Zira beşerin Allah'ı bilmesi, onun zatını idrak etmekle değil; eserlerini düşünmekle olur. Aynı şekilde يعلم keza/ Allahu yalemü keza/Allah şunu bilir denir ama يعرف كذا Allahu yalemu keza/ Allah şunu tanır denmez. Çünkü marifet tefekkürle ulaşılan sınırlı bilgi için kullanılır.

⁷⁵ Bakara 2/47.

⁷⁶ Nahl, 16/120.

⁷⁷ Hicr, 15/70.

⁷⁸ Mustafa El Behiy, *İnanç ve Amelde Kur'anî Kavramlar*, İstanbul, Yöneliş Yay.1995 s.239.

Bu kelimenin aslı; عرفت yani onun urfuna, yani kokusuna isabet ettim veya اصبت عرفه (asabtü urfehü) yani onun yanağına dokundum, sözünden gelmektedir. عرفت كذا (araftü keza)/şunu tanıdım/bildim anlamındadır. Allah buyurur ki: فَلَمَّا جَاءَهُمْ مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهِ (kitap/vahiy) gelince onu inkâr ettiler...⁷⁹ Bu ayetle ilgili olarak Fahrettin-i Razi der ki kastedilen Yahudilerin Peygamberimizin peygamberliğini kabul etmemeleridir. Onların inkârının birkaç sebebi olabilir:

- a) Yahudiler, İsrailoğullarından pek çok peygamber geldiği için, gönderilecek bu son peygamberin de İsrailoğullarından çıkacağını zannediyorlardı. Ama Cenab-ı Hak, Araplardan, İsmail(a.s)’ın neslinden Hz.Muhammed(s.a.v)’i peygamber olarak gönderince bu onların zoruna gitti ve bu sebeple onu yalanladılar ve ilk davranışlarına muhalefet ettiler.
- b) Onların Hz.Muhammed(s.a.v)’in peygamberliğini itiraf etmeleri mal ve servetlerinin elden gitmesi demektir. Bunun için tasdikten kaçtılar ve inkârda ısrar ettiler.
- c) Belki de onlar, gönderilen peygamberin sadece Araplara gönderilmiş olduğunu sandılar, bu sebeple de onu inkâr etmiş oldular.⁸⁰

Yine Razi’ye göre Cenab-ı Hak, onların Hz.Muhammed(s.a.v)’in peygamberliğini bilmekte olduklarını açıkladıktan sonra Yahudileri kâfir olmakla vasfetmiştir. Bu da küfrün sadece Allah’ı bilmemek olmadığına delalet eder.⁸¹

“Ve Yusuf (A.S)’in kardeşleri geldiler ve onun yanına girdiler. Onlar onu tanımadıkları halde o, onları hemen tanıdı”.⁸²

“Ve eğer biz dileysek, onları sana mutlaka gösterirdik. O zaman sen onları simalarından muhakkak tanırdın.”⁸³

⁷⁹ Bakara 2/89.

⁸⁰ Razi, C.3, s.215.

⁸¹ Razi, C.3, s.215.

⁸² Yusuf 12/58.

⁸³ Muhammed 47/30.

يَعْرِفُونَ أَبْنَاءَهُمْ “Kendilerine kitap verdiklerimiz onu (o kitaptaki peygamberi), öz oğullarını tanıdıkları gibi tanırırlar”⁸⁴

Bu ayette dikkat edilmesi gereken husus “bilirler” değil “tanırırlar” ifadesinin kullanılmış olmasıdır. Çünkü daha önceki geçtiği gibi bilmek ve tanımak farklı kavramlardır. Tanımak daha sınırlı, bilmek ise daha geniştir.

Marifetin zıddı inkâr, ilmin zıddı ise cehalettir. Allah buyurur ki يَعْرِفُونَ نِعْمَتَ “Onlar Allah’ın nimetlerini bilmektedir. Sonra da inkâr etmektedir.”⁸⁵ Bazı insanların ıstılahında العارف kelimesi Allah’ın ve melekûtunun marifetine ve onun güzel muamelesine mazhar olan kişiye denir. عَرَفَهُ كَذَا / ona şunu bildirdi denir. Allah buyurur ki عَرَفَ بَعْضُهُ وَأَعْرَضَ عَنِ بَعْضٍ “(Peygamber) bir kısmını bildirmiş, bir kısmından da vazgeçmişti”⁸⁶

Birbirlerini tanıdılar: تعارف

“Ey insanlar! Muhakkak ki Biz, sizi bir erkek ve bir kadından yarattık. Ve sizi milletler ve kabileler kıldık ki, birbirinizi tanıyasınız.”⁸⁷

“Gündüzün bir saatinden başka sanki hiç ömür sürmemişler gibi onları bir arada toplayacağı gün, onlar birbirlerini tanımuş olacaklar.”⁸⁸

Yani ona güzel bir arf/koku verdi. Yüce Allah cennetle ilgili şöyle buyurmaktadır: وَيُدْخِلُهُمُ الْجَنَّةَ عَرَفَهَا لَهُمْ “Allah onları kendileri gibi donattığı cennete koyar.”⁸⁹ Ayetteki عَرَفَهَا sözü زيناها و طيبها yani güzelleştirdi ve onu donattı anlamındadır.

“Rabbinizden bir fazl istemenizde sizce sakınca yoktur. Arafat'tan hep birlikte indiğinizde Allah'ı

⁸⁴ Bakara 2/146.

⁸⁵ Nahl 16/83.

⁸⁶ Tahrir 66/3.

⁸⁷ Hücurat 49/13.

⁸⁸ Yunus 10/45.

⁸⁹ Muhammed 47/6.

Meş'ar-ı Haram'da anın."⁹⁰ Arafat kelimesi belli bir bölgenin adıdır. Böyle isimlendirilmesinin sebebi Hz. Âdem ve Hz. Hava'nın orada tanışmalarından ötürüdür. Kimisine göre ise insanların orada ibadet ve dualarıyla yüce Allah'la karşı tanışmalarından ötürüdür.

معروف Akıl ve şeriatla güzel olduğu bilinen منکر ise akıl ve şeriatla kötü olduğu bilinen her fiile denir. Allah buyurur ki;

وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ

*Sizden; hayra çağıran, iyiliği (marufu) emreden ve kötülükten (münkerden) “ sakındıran bir topluluk bulunsun. Kurtuluşa erenler işte bunlardır.”*⁹¹

يَا بُنَيَّ أَقِمِ الصَّلَاةَ وَأْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأَصْبِرْ عَلَى مَا أَصَابَكَ

*“Yavrum! Namazı dosdoğru kıl. İyiliği emret. Kötülükten alıkoy. Başına gelen musibetlere karşı sabırlı ol. Çünkü bunlar kesin olarak emredilmiş işlerdendir.”*⁹²

وَقُلْنَا قَوْلًا مَعْرُوفًا

*“Güzel söz söyleyin”*⁹³

Maruf kelimesi bazen akıl ve şeriat açısından güzel olduğu için cömertlikle iktisatlı davranmak /orta yolu tutmak diye de isimlendirilmiştir. Örneğin;

وَمَنْ كَانَ غَنِيًّا فَلْيَسْتَعْفِفْ وَمَنْ كَانَ فَقِيرًا فَلْيَأْكُلْ بِالْمَعْرُوفِ

*“Zengin veliler bu mallara hiç el sürmesin. Fakir veliler ise uygun bir şekilde yesin”.*⁹⁴

لَا خَيْرَ فِي كَثِيرٍ مِّنْ نَّجْوَاهُمْ إِلَّا مَنْ أَمَرَ بِصَدَقَةٍ أَوْ مَعْرُوفٍ أَوْ إِصْلَاحٍ بَيْنَ النَّاسِ

*“Onların 'gizlice söyleşmelerinin' çoğunda hayır yok. Ancak bir sadaka vermeyi veya iyilikte bulunmayı ya da insanların arasını düzeltmeyi emredenlerin ki başka”*⁹⁵

وَاللَّمْطَاتِ مَنَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ

⁹⁰ Bakara 2/198.

⁹¹ Ali İmran 3/104.

⁹² Lokman 31/17.

⁹³ Ahzab 33/32.

⁹⁴ Nisa 4/6.

⁹⁵ Nisa 4/114.

“Boşanan kadınlar için uygun şekilde geçimlerini saklamak gerekir.”⁹⁶
Yani iktisatlı ve güzel bir şekilde

فَأَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ أَوْ فَارِقُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ

“Onları güzellikle tutun veya onlardan güzellikle ayrılın.”⁹⁷

قَوْلٌ مَعْرُوفٌ وَمَغْوِرَةٌ خَيْرٌ مِّنْ صَدَقَةٍ يَتَّبِعُهَا أَذَى

“Güzel söz ve bağışlama, arkasından incitme gelen sadakadan daha iyidir”⁹⁸

Yani güzellikle geri çevirmek ve duada bulunmak, o tür bir sadakadan daha iyidir.

عرف bilinen iyilik demektir.

Maruf kelimesini “örfe uygun olan” anlamında kullananlar da vardır.

خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ

“Sen, insan fitratının kabule yatkın olduğu yolu tut; iyi olanı emret; bilgisiz kalmayı seçenleri kendi hallerine bırak.”⁹⁹

عرف at yelesi ve horoz ibiği bilinmektedir.

Kur’an’da bir de şöyle bir kullanım geçmektedir

وَالْمُرْسَلَاتِ عُرْفًا

“Andolsun birbirlerinin ardınca gelenlere!” (Mürselat 1)

عرف kelimesi كاهن gibidir. Ancak عرف gelecek olaylardan, كاهن ise geçmiş olaylardan haber verir.

. عرف İnsanları bilen ve onlara bilgi veren kişidir.

İki taraf وَعَلَى الْأَعْرَافِ رِجَالٌ يَعْرِفُونَ كُلًّا بِسِيمَاهُمْ. Arafat’ta vakfe yapılan gün. يوم العرفة arasında bir engel ve burçlar (A'raf) üstünde hepsini yüzlerinden tanıyan adamlar vardır”¹⁰⁰ Ayetinde geçen الأعْرَافِ cennet ile cehennem arasında bir surdur.

⁹⁶ Bakara 2/241.

⁹⁷ Talak 65/2.

⁹⁸ Bakara 2/263.

⁹⁹ Araf 1799.

¹⁰⁰ Araf 7/46.

اعتراف: İkrar etmek,kabul etmek. Bu kelimenin asıl anlamı, kişinin günahını bildiğini gösterir. Bu da جود/ inkârın zıddıdır. فَأَعْتَرَفُوا بِذَنبِهِمْ “Böylece günahlarını itiraf ettiler”.¹⁰¹

قَالُوا رَبَّنَا أَمَتْنَا اثْنَتَيْنِ وَأَحْيَيْتَنَا اثْنَتَيْنِ فَاعْتَرَفْنَا بِذُنُوبِنَا فَهَلْ إِلَى خُرُوجٍ مِّن سَبِيلٍ

“Dediler ki: "Rabbimiz, bizi iki kere öldürdün ve iki kere dirilttin; biz de günahlarımızı itiraf ettik. Şimdi çıkış için bir yol var mı?"¹⁰² Ayetlerinde olduğu gibi.

Görüldüğü gibi irfan, ilimden farklı olarak daha sınırlı ve düşünerek ulaşılan bilgi anlamında kullanılmıştır. Bu kelimeyi Türkçeye çevirirken *bilmek*'ten ziyade *tanımak* diye tercüme etmek daha uygundur. Çünkü birbirine benzeyen ancak özellikle kapsam alanı yönüyle birbirinden farklı kavramlardır.

1.3. Fehm

فهم (fehm): Hissedilen anlamların kendisiye anlaşıldığı, insana ait bir heyettir/haldir. فهمت كذا “Şunu anladım”, denir. فَفَهَّمْنَاهَا سُلَيْمَانَ “Biz hüküm vermeyi Süleyman’a kavratmış”¹⁰³ Hz. Süleyman’a söz konusu hükmün kavratılması; ya Yüce Allah’ın kendisiyle bunu kavrayabileceği ona fazla bir anlama gücü vermekle veya bunu onun kalbine sokmakla ya da o hükmü kendisine vahyedip ona özgü kılmakla olmuştur.

Kur’an-ı Kerim’de tek bir yerde geçen bu ifade Davud(a.s)’ın ve Süleyman(a.s)’ın bir kavmin hayvanlarının içine girip yayıldığı ekin tarlaları hakkında hüküm yürütürken Allah’ın Süleyman(a.s)’a doğru hükmü kavratması anlamına geliyor. Mevdudî bu ayeti yorumlarken peygamberlerin de Allah vergisi güç ve yeteneklerine rağmen sadece birer insan olduklarını vurgulamak için anlatıldığına dikkat çeker. Ona göre bu olayda her ikisi de peygamber oldukları halde Allah, Süleyman(a.s)’a gösterdiği doğru yolu Davud(a.s)’a göstermediği için o yanılmıştı. Bundan sonra gelen bölümlerde harika yetenekler, bunların Allah

¹⁰¹ Mülk 6/11.

¹⁰² Mümin 40/11.

¹⁰³ Enbiya21/79.

tarafından verildiğini, kimseyi ilah kılmadığını göstermek için anlatılmaktadır.¹⁰⁴

İnsana, tasavvur edinceye kadar bir şeyi anlattığın zaman افتمته (efhemtühü) “ona kavratım” dersin. استفهام (istifham) : insanın, başkasından bir şeyi kendisine kavratmasını istemektedir.¹⁰⁵

Fehmetmek ilim ve irfan kavramlarından farklı olarak Kur’an’da sıklıkla kullanılmaz. Kullanıldığı yerde te’fil babındadır. Daha çok Allah tarafından kavratılan bilgi olarak anlaşılmasının daha uygun olacağını düşünüyoruz. Çünkü yukarda geçtiği gibi, aynı konu hakkında Allah, Davud(a.s)’a aynı yeteneği verseydi o yanılmayabilirdi.

1.4. İdrak

درک (derk) درج (derc) gibidir. Ancak درك yükselmek, درك aşağıya inmek anlamındadır. Bundan dolayı “cennet dereceleri” ve “ateş/cehennem” derekeleri denir. Cehennemim aşağılarda olması düşüncesinden dolayı ona هاوية (haviye) /uçurum/çukur denmiştir. Allah buyurur ki إِنَّ الْمُنَافِقِينَ فِي الدَّرَكِ الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ وَلَنْ تَجِدَ لَهُمْ نَصِيرًا “Şüphesiz ki münafiklar, cehennem ateşinin en aşağı tabakasındadırlar.”¹⁰⁶

Ayrıca denizin en dip yerine درك denir. Suyu ulaşmak için başka bir ipin bağlandığı ve bir şeyin ardından insana ulaşan şeye de درك denir. Örneğin alışverişe ödenen değer gibi. لَا تَخَافْ دَرَكَهَا وَلَا تَخْشَى. “Derek’ten korkma ve endişelenme”¹⁰⁷; yani size yetişmelerinden korkmak.

ادرك (edreke) bir şeyin son derecesine ulaştı. ادرك الصبى (edrekes’sabiyyu):sabi çocukluğun son sonuna ulaştı. Bu da kişinin erginlik çağına ulaştığı zamandır. Allah buyurur ki لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ “boğulma kendisini yakalayınca”¹⁰⁸ حَتَّىٰ إِذَا أُنْزِلَتْهُ الْعَرْقُ “gözler O’nu görmez, O gözleri görür”¹⁰⁹

Kimisi ayetteki görmeyi, görme organı olan göz diye yorumlarken, kimileri de onu basiret anlamına hamlederek Hz. Ebu Bekir’den rivayet edilen şu söze dikkat

¹⁰⁴ Mevdudî. C.3, s,322.

¹⁰⁵ İsfahanî, *el-Müfredât*, s.808.

¹⁰⁶ Nisa 4/145.

¹⁰⁷ Taha 20/77.

¹⁰⁸ Yunus 10/90.

¹⁰⁹ Enam 6/103.

çektğini belirtmişlerdir: يا من غايت معرفته القصور عن معرفته “Ey onu bilmenin son noktasının, onun bilgisine ulaşmamak olan!” Zira Yüce Allah’ı bilmenin son noktası, eşyayı bilip Allah’ın ne bunlardan herhangi biri, ne de benzerleri olduğunu; aksine gördüğün her şeyin O’nun yarattığını bilmendir.¹¹⁰

لَوْلَا حَتَّى إِذَا ادَّارَكُوا فِيهَا “Eğer rabbinden ona bir rahmet yetişmeseydi”¹¹¹ أَنْ تَدَارَكَهُ نِعْمَةٌ مِّن رَّبِّهِ بَلْ ادَّارَكَ عِلْمُهُمْ¹¹² “Nihayet hepsi birbirini ardından gelip orada bir araya gelince”¹¹³ Ayette geçen ادَّارَكَ sözünün aslı تَدَارَكَ dır. Ta harfi dal harfıyla kaynaştırılmış ve kelimenin baş tarafı sakın olduğundan önüne vasıl hemzesi getirilmiştir.

Şu ayette de aynı durumdadır. حَتَّى إِذَا ادَّارَكُوا فِيهَا “Birbiri ardından gelip orada bir araya gelince(Araf 38).’ Şu ayetlerde de aynı işlem yapılmıştır. اتَّاقَلْتُمْ إِلَى الْأَرْضِ “Yere çakılıp kaldınız”¹¹⁴, اطَّيَّرْنَا بِكَ “Senin yüzünden uğursuzluğa uğradık”¹¹⁵ Yukarda geçen Neml 66. Ayeti şu şekilde de okunmuştur. بَلْ ادَّارَكَ عِلْمُهُمْ فِي الْأَخْرَةِ. Hassan ayetin şu anlamda olduğunu söyler: Ahiret konusunda bilgisizdirler.¹¹⁶

Gerçek şu ki, Ahirete gitme konusunda bilgileri sona erdi, dolayısıyla onun hakkında bilgisiz kaldılar. Bazılarına göre de ayetin anlamı şöyledir: Aslında ahirette, yani onlar ahirete göçtüklerinde onun gerçek olduğunu bileceklerdir. Zira dünyada zanna dayanan şeyler, ahirette kesin bilgi olur.¹¹⁷

¹¹⁰ İsfahani, *el-Müfredât*, s. 379.

¹¹¹ Kalem 68/49.

¹¹² Araf 7/38.

¹¹³ Neml 27/66.

¹¹⁴ Tevbe 9/38.

¹¹⁵ Neml 27/47.

¹¹⁶ İsfahani, *el-Müfredât*, s.379.

¹¹⁷ İsfahani, *el-Müfredât*, s.379.

2. Akıl Anlamına Gelen Kavramlar

Kur'an-ı Kerim'de akıl isim olarak geçmez, daha çok fiil olarak kullanılır. Ancak akıl anlamına pek çok ifade vardır. Bunlardan her biri adeta aklın önemli bir fonksiyonuna ve özelliğine delalet eden bir kaynağı vardır. Aşağıda belirtileceği üzere *nüha* kötülükten nehyeden akıl anlamına gelmektedir. Zaten aklın önemli fonksiyonlarından biri de iyi ile kötüyü birbirinden ayırt etmektir.

Tıpkı bunun gibi aklın her bir işlevini ifade eden ve akıl anlamına gelen kavramlardan *nüha* ile başlayalım.

2.1. Nüha

Arapçada müfredi en-nuhye olarak bilinen bu kelimenin çoğulu النُّهَى dır. Bir şeyin sonu, çakılan kazığın başı, zihin, zekâ, bir şeyin en üst seviyesi ve bir nesnenin kirlenmesine engel olmak anlamına geldiği gibi, insanı çirkin olan şeylerden uzaklaştıran akıl anlamına da gelir.¹¹⁸ En-nüha kelimesinin tam anlamı emretmenin zıddı olan engellemek ve sakındırmaktır.

İsfahanî, duyuyla algılan şeylerden hareketle kendisinde akıl yoluyla kavranılabilen şeyleri bilmeye götüren akla nüha isminin verildiğini söyler.¹¹⁹ Müellifin bu tanımından anlaşıldığı gibi, nüha kelimesi, akledilen şeylerin bilgisine duyu organlarının vasıtasıyla ulaştıran bir akıldır ki, insan gözlemleriyle okur eşyayı okur/anlar ve varlık üzerindeki derin düşüncesiyle aşkın varlığın bilgisine ulaşabilir. İçinde nüha kelimesinin geçtiği yerleri tahlil edersek aklın hangi istikametlere yöneltildiğini ya da yönetilmesi gerektiğini anlayabiliriz. Aşağıdaki ayetlerde olduğu gibi.

الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ مَهْدًا وَسَلَّكَ لَكُمْ فِيهَا سُبُلًا وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجْنَا بِهِ أَزْوَاجًا مِّن نَّبَاتٍ شَتَّى
كُلُوا وَارْعَوْا أَنْعَامَكُمْ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِأُولِي النُّهَى
”Yeryüzünü size döşek (beşik) yapan, orada sizin için yollar açan ve semadan su indiren O'dur. Sonra da onunla, farklı farklı bitkilerden çiftler çıkardık. Yeyin ve hayvanlarınızı otlatın! Muhakkak ki bunda, akıl sahipleri için elbette âyetler (deliller) vardır.”¹²⁰

¹¹⁸ İsfahanî, *el-Müfredât*, s. 774.

¹¹⁹ İsfahanî, *ez-Zerîa' ilâ Mekârimi's-Şerîa'*, s.78.

¹²⁰ Taha 20/53-54.

Mevdudî bu ayetin tefsirinde; *u'lu-nnuha* ifadesi için aklını hakkı bulmak için kullananlar ibaresini kullanır.¹²¹

أَفَلَمْ يَهْدِ لَهُمْ كَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنَ الْقُرُونِ يَمْشُونَ فِي مَسَاكِينِهِمْ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّأُولِي النَّهْيِ

*“Peki, bu (hakkı inkar eden) kimseler, yurtlarında gezip dolaştıkları kendilerinden önce gelip geçmiş kuşaklardan nicesini helak ettiğimizi görerek bundan kendileri için bir ders çıkarmadılar mı? Oysa bu olguda, akıl sahipleri için mutlaka çıkarılacak dersler vardır!”*¹²²

Fahreddin-i Razi bahsedilen ayetlerde daha önce helak edilenlerin salim akıl sahipleri için birer ibret olduğunu beyan ederek “ulu’n nuha’ kavramının akıl sahipleri anlamında olduğunu ifade eder. Ona göre daha doğrusu nehy, aklın meziyetlerine delalet eder. Çünkü nehy (bir şeyden geri durma ve geri durdurma) sayesinde kötülükten vazgeçen akıllı kimseler için söz konusudur. Bu tıpkı “ulu’l-azm’(azim sahibi) şeklindeki sözün, temkinli ve ihtiyatlı kimseler için bir meziyet ve üstünlük ifade etmesi gibidir. Ulu’n-nüha kavramının anlam karşılığı olarak “ehlü’l-vera ve ehlü’ttakva’ tabiri de kullanılır.¹²³

Akla “en-nüha’ denmesinden maksat, delil, tefekkür ve tedebbür sahibi anlamına geldiği gibi, sahibini fenalıklardan alıkoymasına engel olmasından dolayı da bu isim verilir. Dolayısıyla nüha aklın bir meziyetidir. Çünkü bir şeylerden geri durdurma anlamına gelen nehy, kötülükten vazgeçen akıllı kimseler için geçerlidir.¹²⁴

Yukarıdaki ayetlerde Kur’an-ı Kerim’in akli bir kıyasa gittiğini görüyoruz. Bu olgulardan yani kâinatın işleyiş yasasından yola çıkan insanın anlayan akıl sayesinde bilinenlerin bilgisinden duyu ötesi âlemin bilgisine gidebileceği anlatılıyor. Taha Süresi 128. Ayette “nüha’ kavramı, tarihi olgulardan hareketle tarih sahnesinden silinen kavimlerin (Ad, Semud, Nuh gibi) helak edilme nedenlerinden sonuçlar çıkaran akıl anlamına kullanılmıştır. Kur’an’da helak edilen toplumlar bir bütün olarak incelendiği zaman göze çarpan iki ana sebepten ilkinin, toplumun

¹²¹ Mevdudî, C.3, s. 250

¹²² Taha 20/128.

¹²³ Razi, cilt:16, s.75.

¹²⁴ İsfahani, *el-Müfredât*, s.1089.

Allah'a rağmen yaşama isteği; diğerinin ise ahlaki anlamda yozlaşarak değerler bazında çürümesi olarak görülür.¹²⁵

“*Nüha*'ya iyi ile kötüyü birbirinden ayırdıktan sonra, kötü olandan uzaklaştıran akıl anlamı da verilmiştir.¹²⁶

Ayrıca *Nüha* Kur'an'da her ikisi de Taha Suresinde olmak üzere sadece iki kere geçer.

2.2. Hicr

Kur'an'da akıl anlamına gelen ve sadece bir yerde kullanılan kelimelerden birisi de *hicr*'dir

حجر (hecer):Taş olarak bilinen sert maddedir. Çoğulu احجار Ve حجارة dir. حجارة “*yakıtı insanlar ile taşlar olan*”¹²⁷ deniyor ki buradaki حجارة *kibrit taşı* demektir. Bizzat taşın kendisidir diyenler de vardır. Bu ifade ile söz konusu ayetin büyüklüğüne işaret edilmiştir. Ayrıca o ateşin dünya ateşinden büyüklüğünden farklı olarak insan ve taş ile yandığına işaret edilmiştir. Dünya ateşinin yandıktan sonra taşa biraz tesir etse de taşlarla yanması mümkün değildir. Kimileri ise buradaki taş kelimesiyle, hakkı kabul etmede taş gibi sert şekilde karşı duranlar kastedilmiştir, demektedir. Bu durumda onlar Yüce Allah'ın فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً “*şimdi onlar taşlar gibi hatta taştan daha katıdırlar.*”¹²⁸ Ayetinde bahsettiği kimseler olmaktadır.

حجر ve تحجير Bir yerin etrafına taş konmasıdır. Taşların etrafını kuşattığı şeye ise حجرا adı verilir. Aynı şekilde Kâbe'nin taşlık bölgesine de حجر Semüd kavminin ülkesine de حجر adı verilmiştir. Allah buyurur ki وَلَقَدْ كَذَّبَ أَصْحَابُ الْحِجْرِ الْمُرْسَلِينَ “*Hicr vadisinin halkı da, gönderilen resûlleri yalanladı.*”¹²⁹

Taşa bir şeyin içinde yer alan koruyucu nitelik manası da düşünüldüğünden buradan hareketle akla da حَجْرٌ denmiştir. Çünkü insan akıl sayesinde nefsinin her istediğini yapmaktan kendisini koruma isteğine kavuşur. هَلْ فِي ذَلِكَ قَسَمٌ لِّذِي حِجْرٍ

¹²⁵ Altıntaş, İşlevsel Akıl, İstanbul, 2003,s.48.

¹²⁶ İslamoğlu M., s.602.

¹²⁷ Bakara 24.

¹²⁸ Bakara 2/74.

¹²⁹ Hicr15/5.

Bunlarda, akıl sahipleri için hakikatin sağlam bir kanıtı yok mudur? ¹³⁰

“*Kısa Surelerin Tefsiri*” isimli eserin müellifi Mehmet Okuyan yukarıdaki ayeti izah ederken *hicr*’in kaya, taş anlamına gelen *hacer* kelimesiyle aynı kökten olan *hicr* kelimesinin “akıl” anlamına gelmesi “gerçeği kesin, net ve katı bir şekilde ortaya koymak” ile bağlantı kurulabileceğini ifade eder. Ayrıca “men etmek, engel” anlamlarına gelen *hacer*, *hicr*, *mahcur* kelimeleriyle “akıl” anlamına gelen *hicr* sözcüğü, “kişiyi yanlıştan ve hatadan uzak tutmak, onu şerden engellemek” anlamıyla da buluşturulabileceğini ifade eder.¹³¹

Mevdudî ise bu ayetin tefsirinde daha önceki ayetlerde geçen *fecre*, on geceye, çifte ve teke ve akıp gittiği zaman geceye yeminle başladıktan sonra bu ifadenin kullanıldığından bahseder ve sonrasında gelen ayetlerde de ahirete karşı gelen duyarsız kavimlerden örnekler verildiğini ifade eder. Bu kavimlerin sonunun da helak olduğunu ifade eder. Dolayısıyla bu durumun aklını kullananlar için bir ibret olması gerektiğini ifade eder.¹³²

Burada, taş ve kaya anlamına gelen *hacer* ile aynı kökten gelen *hicr* kelimesinin kullanılmasının *oturaklı, sağlam taş kaya gibi bir akıl* anlamına gelmesi muhtemeldir.

Ayrıca El Müberred; atın dişisine, karnında yavru taşıyıp onu koruduğundan yine bu kökten gelen حجر adı verildiğini ifade eder.¹³³

2.3. Hikmet

Varlık âleminin gizemli cevheri diye de tanımlayabileceğimiz *hikmet*; hakkında çok şey söylenen, neredeyse hakkında ciddi anlamda mustakil bir eser yazılmamış ve kapsam alanı son derece geniş bir kavramdır. Aslında başlı başına akıl anlamında kullanılan bir ifade değildir. Bu kategoride değerlendirmemizin sebebi; “hikmet” sahibi olmanın ilk şartı “akıl” sahibi olmaktan ötürüdür.

Böyle bir girişten sonra hikmetin tanımı için söylenenlere bakalım.

¹³⁰ Fecr 89/5.

¹³¹ Mehmet Okuyan, *Kısa Surelerin Tefsiri*, İstanbul, Düşün Yayınları, 2012, s.166.

¹³² Mevdudî, C.7, s.114.

¹³³ İsfahani, *el-Müfredât*, s.266.

حَكِيم ve حِكْمَة olarak genel olarak hikmet, Kur'an'da fiilinden masdar olan hikmet, Kur'an'da genel olarak حَكِيم ve حِكْمَة formlarında geçer. Ragıp el-İsfahani hikmeti genel olarak şöyle tanımlar:

حَكْم (hekime) fiilinin aslı bir şeyi ıslah etmek için bir tür alıkoymak/engellemektir. Bunun için gem حكمة الدابة Hayvanın hekemesi diye adlandırılır. حكمة الدابة ve حكمة hayvanı yular ile kontrol ettim, demektir. احكمتها hayvana bir yular takmayı ifade eder. Aynı şekilde حكمة السفينة ve احكمته Zayıf akıllıyı kontrol altında tuttum, denmektedir. Şair şöyle der: *“Ey beni Hanife ayak takımın kontrol altında tutunuz.”*

Bir şey hakkında hükmetmek, onun belirli bir şekilde olduğunu veya olmadığını karar vermektir. Bu karar başkasını bağlasa da olur bağlamasa da olur. Allah buyurur ki *“İnsanlar arasında hüküm verirken adaletle uygun hüküm vermenizi emreder”*¹³⁴.

Şair¹³⁵ *“İçinizden iki adil kişinin karar verecekleri bir kurbanlığı.”* *Hüküm ver kabile* *فاحكم كحكم فتاة الحى إذ نظرت إلى حمام سراع وارد الثمد* şöyle der: *kızlarının hüküm verdikleri gibi, baktıklarında küçük bir suya varmak için hızlıca koşuşturan güvercinlere.*

İse az su demektir. Deniyor ki bunun manası *bilge ol* demektir.

Allah buyuruyor ki; *“Onlar أَفْحَكُمُ الْجَاهِلِيَّةَ يَبْعُونَ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ حُكْمًا لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ”* *Onlar hâlâ câhiliye devrinin hükümünü mü istiyorlar? Kesin inanan bir toplum için, hükümü Allah'tan daha güzel olan kimdir?”*¹³⁶ Onun için insanlar arasında hüküm verenlere de hakim veya hükkam denir. Allah buyuruyor ki; *“Hakimlere وَتَدُلُّوْا بِهَا إِلَى الْحُكَّامِ”* *peşkeş çekmeyin.*¹³⁷

Hakem ise, hüküm konusunda uzman olandır. Bu kelime anlamca daha anlamlıdır. Allah buyurur ki; *“Ben Allah'ın dışında bir hakeme mi أَفَعَيَّرَ اللَّهُ أَبْتَعِي حَكْمًا”* *başvurayım.*¹³⁸ *“Onlara biri erkeğin, diğeri kadının فَابْتَعُوا حَكْمًا مِنْ أَهْلِهِ وَحَكْمًا مِنْ أَهْلِهَا”*

¹³⁴ Nisa 4/58.

¹³⁵ Maide 5/95.

¹³⁶ Mâide: 5/50.

¹³⁷ Bakara 2/188.

¹³⁸ Enam 8/ 114.

*akrabası olan iki iki hakem gönderiniz.*¹³⁹

Son ayette *حكما* demiş; fakat *حاكم* dememiş. Böylece her iki hakemin taşınması gereken şartın hükmü üstüne almaları ve bunun gereğini tekrar onlara detaylarda müracaat etmeden bir çözüm önerebilecekler dikkat çekilmiştir.

حكم(hükm) kelimesine Mevdudî yargı, hikmet, doğruyu yanlıştan ayıran ölçü ve Allah'tan gelen yetki anlamlarını vermektedir.

Hakim kelimesi hem bir kişi hem de bir çok insan için kullanılır. *تحاكمنا الى* *حاکم*Hakime başvurduk ifadesi de bundandır. Allah buyurur ki *يُرِيدُونَ أَنْ يُتَحَاكَمُوا إِلَيْهِ* *طَاغُوت* Bunlar Tağutun hakimliğine başvurmak istiyorlar.”¹⁴⁰

فلانا حكمت Fülani hakem yaptım demektir. Allah buyuruyor ki *حَتَّىٰ يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ* “onlar aralarında çıkan anlaşmazlıklarda senin hakemliğine başvurmadıkça.”¹⁴¹

Batıl ile hükmetti dendiğinde bunun anlamı, batılı, hükmün yerine geçirdi demek oluyor.

حكمة ise ilim ve akılla hakka isabet etmek demektir. Yüce Allahın hikmeti ise onun tarafından hikmet eşyayı bilmesi ve onları gayet güzel bir şekilde yaratmasıdır. Şu iki ayet bu durumu güzel bir şekilde izah ediyor: Belki de hikmeti en iyi ifade eden Secde Suresinin şu ayetidir. Allah buyuruyor ki *الَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ* “O Allah ki her şeyin yaratılışını güzel yaptı.”¹⁴²

فَيَنْسَخُ اللَّهُ مَا يُلْقِي الشَّيْطَانُ ثُمَّ يُحْكُمُ اللَّهُ آيَاتِهِ “Allah şeytanın körüklediği bu arzuları her defasında gidererek arkasından ayetlerini pekiştirdi. Allah her şeyi en iyi bilen ve en kusursuz yapandır.”¹⁴³

İnsanın hikmeti ise, varlıkları tanımak ve hayırlı işleri yapmaktır. İşte Hz. Lokman'ın kendisiyle vasıflandığı vasıf da budur.

¹³⁹ Nisa 4/ 35.

¹⁴⁰ Nisa 4/60.

¹⁴¹ Nisa 4/ 65.

¹⁴² Secde 32/7.

¹⁴³ Hicr 22/52.

“Evlerinizde okunan Allah'ın ayetlerini ve hikmeti hatırlayın”¹⁵³deniyor ki: Bu, Kur'ân'ın tefsiridir ve Kur'ân'ın dikkat çektiği şeylerdir. إِنَّ اللَّهَ يَحْكُمُ مَا يُرِيدُ “Allah dilediği hükmü verir.”¹⁵⁴ Yani: مِنْ آيَاتِ اللَّهِ وَالْحِكْمَةِ Allah'ın ayetlerini ve hikmeti.”¹⁵⁵ Bu da, kullar için Allah'ın yaptıklarına razı olmaya bir teşviktir.

İbn-i Abbas: مِنْ آيَاتِ اللَّهِ وَالْحِكْمَةِ “Allah'ın ayetlerini ve hikmeti”, ayetinin yorumunda der ki: Burada söz konusu olan, Kur'ân ilmidir; O'nun nâsihi, muhkemi ve müteşabihidir. İbn-i Zeyd der ki: Bu onun ayetlerinin ve hikmetlerinin ilmidir. Süddî der ki: Bu, nübüvettir. Kur'ân'ın hakikatlerini anlamaktır, diyenler de olmuştur. Bu, onun peygamberlerden Ulu'l-azm olanlarına mahsus kısmına işaretidir. Bu konuda diğer peygamberler onlara tâbidir.

Yukarda geçtiği gibi hikmet İbn-iAbbas'a göre, Kur'an-ı bilmektedir. Bir başka deyişle nasihi ve mansuhu, muhkem ve müteşabihi, mukaddem ve muahheri, helal ve haram ayetlerini bilmektir. Yine İbn-iAbbas'dan gelen bir rivayette hikmetin Kur'an ve onun tefsiri olduğuna vurgu yapılmaktadır. Mücahit'den gelen bir rivayette ise bu hikmetten maksadın ilim, fıkıh ve Kur'an olduğu belirtilir. Ebu Aliye ise: Hikmetin Allah'tan korkmak olduğuna, Allah'tan korkmanın da hikmetin başı olduğuna vurgu yapar.

Taberi'nin hikmete getirdiği yorum ise sözde ve fiilde isabet etmek olarak kendini gösterir. Bu bağlamda hikmet, doğru olduğu kabul edilene isabet etmektir. Ona göre ayette yer alan kime hikmet verilmişse ifadesini kime isabet etme kabiliyeti verilmiş ise diye anlamak gerekir. İbn-i Vehb de şöyle demiştir: Malik'e hikmet nedir diye sordum, o da; “ Hikmet dini bilmek, anlamak ve ona tabi olmaktır” dedi.¹⁵⁶

Maverdî ise hikmete şu anlamları yüklemektedir: Kur'an-ı anlamak, dini bilmek, nübüvvet, Allah'tan korkmak, işlerde isabet etmek, yazmaya yetenekli olmak, aklını kullanabilmek, din ve dünya işlerinde doğru olmaktır.¹⁵⁷

¹⁵³ Ahzap 33/34.

¹⁵⁴ Maide5/ 1.

¹⁵⁵ Ahzap 33/34.

¹⁵⁶ Hüsamettin Erdem, “Hikmet ve Hâkim Kavramlarına Kur'anî Bakışlar”, *Bilge Adamlar Dergisi*, S.27, (2011), s.24-25.

¹⁵⁷ Erdem, aynı yer.

Zemahşerî “Kime hikmet verilmişse...’ayetini tefsir ederken, hikmet için bilmeyi ve uygulamayı Allah ona muvafık kılar dedikten sonra, hikmet sahibini de “bilen ve bildiğini eyleme dönüştüren kimse” olarak belirtir.¹⁵⁸

Aynı ayeti Merağî ise, “Allah kimi ilimden bu çeşit bir fayda ile faydalanmayı dilerse onu hidayete erdirir ve onu doğru yola yöneltir diye yorumlar.¹⁵⁹

Neseî ise “Hikmet, Kur’an-ı ve sünneti bilmektir. Aynı zamanda Allah’ın rızasına götüren faydalı ilimdir. Buna göre Allah katında hikmetli kişi, bilen ve bildiği ile amel edendir, yorumunu yapar.¹⁶⁰

Kurtubi, hikmetin ihkamdan geldiğini, bununda söz ve fiilde doğru olmayı gerektirdiğini belirtir. Bu nedenle Allah’ın kitabı hikmettir. Nebinin sünneti de hikmettir. Hikmetin aslı ise aşağılık olmaktan alıkoymaktır. İlim de bir hikmettir. Zira onunla aşağılık şeylerden korunulur. Kur’an’ı akıl ile algılamak da böyledir.¹⁶¹

Mukatil Bin Süleyman ise hikmeti beş farklı şekilde tefsir eder.

1. Kur’an’daki emir ve nehiylerdir. Şu ayette olduğu gibi;
2. Fehm(anlama, kavrama) anlamındadır.
3. İlim anlamındadır.
4. Nübüvvet anlamındadır.
5. Kur’an’ın tefsiri anlamındadır.

Ramazan El-Behiy ise hikmet kelimesinin kitapla geçtiği yerlere delalet ederek onun bu durumda fiili uygulama ve şeriat anlamına geldiğini ifade eder. Ve şu ayeti örnek verir. Buna göre “Allah sana kitap ve hikmeti vermiştir” ayetinin manası; sana hem inancı hem de şeraiti indirmiştir.

¹⁵⁸ Erdem, aynı yer.

¹⁵⁹ Erdem, aynı yer.

¹⁶⁰ Erdem, aynı yer.

¹⁶¹ Erdem, aynı yer.

Yine ona göre harcamayı ifade eden ayetlerde pratik davranma metodu anlamına da gelmektedir. Çünkü harcama hayatın uygulamalı yönüdür. Yani ona göre hikmet inancın karşılığı ve fiilî bir davranış kuralıdır.

Fahrettin Razi ise Bakara Suresinde 269. Ayette hikmet kelimesini izah etmiştir.

يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ

*“Kime dilerse hikmeti ona verir; şüphesiz kendisine hikmet verilene büyük bir hayır da verilmiştir. Temiz akıl sahiplerinden başkası öğüt alıp-düşünmez.”*¹⁶²

Razi, İlk başta Mukatil Bin Süleyman’ın tanımlamasına yer verip; onun hikmeti Kur’an’daki emir ve nehiyeler, fehmi(anlama, kavrama), ilim, nübüvvet ve Kur’an’ın tefsiri olarak tanımladığından bahseder ve der ki bütün bu manalar incelendiğinde neticede hikmet, ilim manasına gelir.

Yine Razi’ye göre “Doğruyu yapma” anlamında hikmetin tanımı hakkında onun beşerin takati nispetinde Allah’ın ahlakı ile ahlaklanma olduğu söylenmiştir. Bu mana Hz. Peygamberin “Allah’ın ahlakı ile ahlaklanınız” hadisine dayanır.

Razi’ye göre hikmetin bu iki mana (ilim ve doğru yapma) dışında kalması mümkün değildir. Birincisi ilme sırf gerçek olduğu için hakikati ve onunla amel etmek, uygulamak için hayrın bilmesinde yatar ve Allah’ı nasıl ise öyle tanımaya; ikincisiyse adil ve doğru olanı yapmaya istinad eder.

Razi hikmeti ikiye ayırır ve der ki Hz. İbrahim(a.s)’ın رَبِّ هَبْ لِي حُكْمًا “Rabbim bana bir hüküm ihsan et”¹⁶³ demesi nazari bir hikmettir. وَأَلْحِقْنِي بِالصَّالِحِينَ “ve beni salihlere kat” demesi de ameli hikmettir.

Yine Hz. Musa’ya Cenab-ı Hak nida ederek إِنِّي أَنَا اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا “şüphe yok ki Allah benim, ben... Benden başka ilah yoktur”¹⁶⁴ demesi nazari hikmettir. فَأَعْبُدْنِي وَأَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي “bana kulluk et, beni zikretmek için namaz kıl” demesi de ameli

¹⁶² Bakara, 2/269.

¹⁶³ Şuara 26/83.

¹⁶⁴ Taha 20/14.

hikmettir. Yine Hz. İsa'nın قَالَ إِيَّيْ عِبُدُ اللَّهِ أَنَا نَبِيٌّ وَجَعَلَنِي نَبِيًّا وَجَعَلَنِي مُبَارَكًا أَيُّنَ مَا كُنْتُ *Ben muhakkak ki Allah'ın kulluyum, on bana kitap verdi. Ve beni peygamber yaptı. Beni, nerede olursam mübarek kıldı*”¹⁶⁵ dediği nakledilmiştir ki bütün bunlar nazari hikmet içindir. Daha sonra da Hz. İsa وَأَوْصَانِي بِالصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ مَا دُمْتُ حَيًّا *“bana hayatta bulunduğum müddetçe namazı, zekâtı emretti” demiştir ki buda ameli hikmettir.*”

Yine Cenab-ı Hak Hz. Muhammed(s.a.v) hakkında *“bil ki Allah'tan başka ilah yoktur*”¹⁶⁶ bu nazari hikmettir. *“ve günahların için mağfiret dile”*, bu da ameli hikmettir. Yine Cenab-ı Hak bütün peygamberler hakkında buyurmuştur ki *يُنزِلُ الْمَلَائِكَةَ بِالرُّوحِ مِنْ أَمْرِهِ عَلَى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ أَنْ أَنْذِرُوا أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا* *“O (ki,) kullarından dilediğine: "(bütün insanları) uyarın ki, Benden başka tanrı yok, öyleyse Bana karşı kendinizi uyanık bir bilinç ve duyarlık içinde tutun!" buyruğunu ulaştırmaları için melekleri vahiyle indirir.*”¹⁶⁷ Demiştir ki bu da nazari hikmettir. Daha sonra da *فَاتَّقُونِ* *“öyleyse benden korkun”* buyurmuştur. Bu da ameli hikmettir.

Yine Razi'ye göre hikmetten murad peygamberlik, Kur'an veya anlama ve hissetme kuvveti değildir. Çünkü mütevatir nakille *hakim* lafzının peygamberler için kullanılmadığı sabit olmuştur. Binaenaleyh hikmet Kur'an ve nübüvvet anlamlarını ifade etmez. Aksine bu kelime ya eşyanın hakikatini bilme manasına veyahut güzel ve isabetli işleri yapma manasında kullanılmıştır. Bu iki takdire göre de maksat hâsıl olmaktadır.¹⁶⁸

Daha sonra Razi ayetin devamındaki *وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ* *“akıl sahiplerinden başkası düşünemez”* bölümünü açıklarken bundan muradın hikmetlerin ve bilgilerin kendi kalbinde meydana geldiğini görüp, sonra da bunların ancak Allah-u Teâlâ'nın vermesi ve kolaylaştırmasıyla meydana geldiklerini düşünüp anladığında, insanın akıl sahiplerinden olacağıdır. Çünkü insan neticelerle yetinmeyip, aksine neticelerden yola çıkarak sebeplere doğru yola yükseldiğinde işte bu neticeden sebebe doğru geçiş ancak akıl sahiplerinde ortaya çıkan tezekkür ve

¹⁶⁵ Meryem 19/30-31.

¹⁶⁶ Muhammed 47/19.

¹⁶⁷ Nahl 16/2.

¹⁶⁸ Razi, C.5, s.519.

tefekkürdür. Ama bir kimse bütün bu işleri kendisine mal eder ve bunların meydana gelip, elde edilmesinde kendisinin sebep ve müessir olduğuna inanırsa, o zaman o, neticeden sebeplere geçmekten aciz kalmış olan zahir ehlinden olmuş olur.¹⁶⁹

Razi, hikmeti, anlayış kuvveti ve delil getirme anlamında yorumladıkları için Mutezile'ye karşı ise şöyle der: bu hikmet kendi başına kaim değildir. Kişi bunda ancak düşünüp tefekkür ettiğinde lehine ve aleyhinde olan şeyleri kavradığında istifade edebilir. O zaman da ya ileri atılır, ya da geri durur.¹⁷⁰

Mevdudî'ye göre hikmet kelimesi şu anlamlara gelir:

- 1- Karar vermek
- 2- Doğru fikir oluşturmak
- 3- İlahi kanunu yasaklamak
- 4- Sorunları çözümlenmek
- 5- Allah'ın sorunları çözme konusunda verdiği yetki.¹⁷¹

Ancak Şuara Suresi 21. ayetin izahında ise *hikmete* Allah'ın kudret ve güvenle konuşması için bir peygambere verdiği bilgi ve otorite demektir, der.¹⁷²

M.İslamoğlu'na göre ise Allah için kullanıldığında bir şeyi yerli yerinde yaratmak, kul için kullanıldığında bir şeyi yaratıldığı yerde tutmaktır.¹⁷³

Risale-i Nur'un Müellifi Saidî Nursî ise eserlerinde genelde kainatın muntazam yaratılışından ve onun Yaratıcısından örnekler vererek hikmeti izah etmeye çalışır. Şu sözünde olduğu gibi; "Evet görünüyor ki; şu âlemde tasarruf eden zât, nihayetsiz bir hikmetle iş görüyor. Ona bürhan mı istersin? Her şeyde maslahat ve faidelere riayet etmesidir. Görmüyor musun ki: İnsanda bütün aza, kemikler ve damarlarda, hattâ beden hüceyratında, her yerinde, her cüz'ünde faydalar ve

¹⁶⁹ Razi. C.5 s.520.

¹⁷⁰ Razi, C.5, s.520.

¹⁷¹ Mevdudî, C.3, s.210.

¹⁷² Mevdudî, C.4, s.17.

¹⁷³ İslamoğlu M., s.94.

hikmetlerin gözetilmesi, hattâ bazı âzası, bir ağacın ne kadar meyveleri varsa, o derece o uzva hikmetler ve faydalar takması gösteriyor ki; nihayetsiz bir hikmet eliyle iş görülüyor.”¹⁷⁴

Genelde hikmete verilen bütün manaları kuşatan bir mana veren Saidî Nursî İnsandaki akıl kuvvetinin, her hususta vasat mertebesine hikmet demiştir. Bu durumda ona göre insan aklının üç mertebesi vardır:

Birisi tefrit mertebesi olan gabavettir. Bu mertebede akıl hiçbir şeyden haberi olmayacak kadar işlemeyen ve çalışmayan bir durumdadır. Ne hakkı ne batılı idrak edemeyecek bir hamakat derecesidir.¹⁷⁵

Birisi ifrat mertebesi olan cerbezendir. Bu mertebede ise akıl hakkı batıl batılı hak gösterecek kadar aldattıcı bir zekâyâ sahiptir. İnsanları ekseri dalalete atan ve saptıran insanlar bu cerbeze mertebesinde olan dahi derecesinde ki kâfirlerdir.

Diğeri ise vasat olan hikmettir. Akıl bu mertebede hakkı hak bilir ona tabi olur, batılı batıl bilip ondan uzak durur. Üstad Hazretlerinin bu hikmet tarifi diğer müfessirlerin tanım ve tarifinin üstünde bir çatı gibi durup hepsini içine alıyor.

Başka bir eserinde ise hikmetten şöyle bahseder.

“Basiretsiz olmayan herkes yakînen anlar ki: Onun hikmetinden daha ekmel bir hikmet ve inayetinden daha ecmel bir inayet ve merhametinden daha eşmel bir merhamet ve adaletinden daha ecell bir adalet olamaz ve tasavvur edilemez.”¹⁷⁶

Yüce Allah başka bir ayette ise şöyle buyurur: *يَحْكُمُ بِهَا النَّبِيُّونَ الَّذِينَ أَسْلَمُوا لِلَّذِينَ هَادُوا* “Gerek İslâm'a bağlı peygamberler Yahudiler arasında buna göre hüküm verirler.”¹⁷⁷ İşte peygamberlere mahsus olan hikmet veya hüküm budur.

Hikmet kavramıyla aynı kökten gelen kelimelerden birer de *محکم* (muhkem)dir. Yüce Allah başka bir ayette şöyle buyurur: *آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخْرُ* *مُتَشَابِهَاتٌ* Bu Kitab'ın bir kısım ayetleri kesin anlamlı (muhkem)dir, bunlar onun özünü

¹⁷⁴ Said Nursî, *Sözler*, s.66.

¹⁷⁵ Said Nursî, *Lemalar*, s.101.

¹⁷⁶ Said Nursî, *Sözler*, s.66.

¹⁷⁷ *Maide* 5/44.

oluştururlar. Diğer kısmı da birden çok anlamlı (müteşabih)tir.¹⁷⁸ محكم(muhkem) ise, lafız yönünden herhangi bir şüphe taşımayan ve manası da apaçık olan kısımdır.

Hadiste: إن الجنة للمحكمين *Cennet muhakimler içindir*, buyrulmuştur.¹⁷⁹ Deniyor ki, bunlar, Müslüman kaldıklarında öldürülecek, dinlerinden döndüklerinde ise serbest bırakılacakken ölümü tercih edenlerdir.¹⁸⁰ Bunlar hikmet konusunda uzmanlaşmış kişilerdir diyenler de vardır.¹⁸¹

Görüldüğü gibi kullanım alanı son derece geniş ve üzerinde 30 yakın mana verilen hikmet, türevleriyle birlikte Kur'an'da en çok kullanılan kavramlardandır. Genel olarak şöyle de özetlenebilir: İnsan için kullanıldığında Allah'ın istediği şekilde davranmak, Allah için kullanıldığında ise her şeyi yerli yerinde yaratmak.

2.4. Fuad

Fuad (فؤد) kelimesi Arapçada فؤد kökünden türeyen bir kelime olup çoğulu أفئدة dür. Yanıp tutuşmak anlamına geldiği gibi yumuşak ve ince kalplilik anlamına da gelir. Yanıp tutuşma anlamı kalbin kırmızı renkli bir organ olmasından kaynaklanabilir.¹⁸²

Ragıp el-İsfahanî de فؤد kelimesinin tıpkı قلب kelimesi gibi olduğunu belirtir ve o da tutuşma anlamında olduğunu ifade eder. Ve فؤدت اللحم Kızartılmış et örneğini verdikten sonra şu iki ayeti nakleder:

“Onun gördüğünü gönül yalanlamadı”.¹⁸³ مَا كَذَّبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَى

وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا

“*Ve (hakkında) ilmin olmayan bir şeyin ardına düşme (karışma) (açıklamaya çalışma)! Muhakkak ki, kulak, göz ve gönül, onların hepsi, ondan sorumludur.*”¹⁸⁴

¹⁷⁸ Al-i İmran 3/7.

¹⁷⁹ İsfahanî, *el-Müfredât*, s.302.

¹⁸⁰ İsfahanî, *el-Müfredât*, s.302.

¹⁸¹ İsfahani, *el-Müfredât*, s.302.

¹⁸² Altıntaş, s.54.

¹⁸³ Necm 53/11.

¹⁸⁴ İsra 17/36.

Bazen de İsfahanî fuadın çoğulu olan ef'ide'ye gönüller anlamını verir. فَاجْعَلْ
أَفْنِدَةً مِنَ النَّاسِ تَهْوِي إِلَيْهِمْ “İnsanların gönüllerini onlara meylettir”¹⁸⁵ ayetinde olduğu
gibi.

قُلْ هُوَ الَّذِي أَنْشَأَكُمْ وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْنِدَةَ قَلِيلًا مَّا تَشْكُرُونَ

De ki: “Sizi inşa eden (yoktan yaratıp var eden) ve size kulaklar, gözler ve
gönüller var eden O’dur. Ne kadar az şükrediyorsunuz?”¹⁸⁶

وَأَفْنِدَتُهُمْ هَوَاءٌ “Yüreklere tamamen boştur”¹⁸⁷

نَارُ اللَّهِ الْمَوْقِدَةُ الَّتِي تَطَّلِعُ عَلَى الْأَفْنِدَةِ “O, gönüllere çökecek olan, Allah’ın tutuşturulmuş
ateşidir”¹⁸⁸ ayetlerinde özellikle efidenin/gönüllerin zikredilmesi, onların ateşten aşırı
derecede etkilenmelerinden ötürü olduğu söyler.¹⁸⁹

Mevdudî bu ayette geçen “ef’ide’ kelimesinin “fuad’ kelimesinin çoğulu
olduğunu ifade ettikten sonra bunun insanın göğsündeki kalb manasında değil de
insanın şuur, idrak, hissiyat, heves, akaid, düşünce, niyet ve irade için kullanıldığını
ifade eder. Ateşin kalbe kadar ulaşmasının manası ise insanın kötü düşüncelerinin,
fasid akidelerinin çirkin heveslerinin, habis niyet ve iradelerinin merkezeine kadar
ulaşmasıdır. Bir başka anlamı ise Allah’ın bu ateşinin, müstehak olan ve olmayan
herkesi yakan dünyadaki ateş gibi kör olmayacağıdır. Tersine bu ateş suçluların
kalbine kadar ulaşır. Suçuna göre ve hak ettiği kadar onu yakar, azabına sebep
olur.¹⁹⁰ İnsanî oluşumda bilgi, idrak ve amel kalb ile bağlantılıdır. Fuad ise kalbin
ortasındadır. Kur’an’da şu ayette geçen mana buna işaret etmektedir: أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي
الْأَرْضِ فَنَنظُرُوا لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْجَلُونَ بِهَا أَوْ آذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي
الصُّدُورِ “Yeryüzünde gezip dolaşmıyorlar mı, böylece onların kendisiyle
akledebilecek kalpleri ve işitebilecek kulakları olsun? Çünkü doğrusu, gözler kör
olmaz, ancak sinelerdeki kalpler körelir.”¹⁹¹ Bu ayet bilgi nesnesinin varlığına ve
oluşturucu ögesine delalet eder.

¹⁸⁵ İbrahim 14/37.

¹⁸⁶ Mülk 67/ 23.

¹⁸⁷ İbrahim 14/43.

¹⁸⁸ Hümeze 104/6-7.

¹⁸⁹ İsfahanî, el-Müfredât, s.809.

¹⁹⁰ Mevdudî, C.7, s.234.

¹⁹¹ Hac 22/46.

Fuad kelimesi Kur'an'da 16 kere geçer. Bu ayetlerde, bazen tasdik ve tezkir, örneğin; مَا كَذَبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَى “onun gördüğünü gönül yalanlamadı”¹⁹², bazen meyletmek, örneğin; رَبَّنَا إِنِّي أَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِي بِوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ عِنْدَ بَيْتِكَ الْمُحَرَّمِ رَبَّنَا لِيُقِيمُوا الصَّلَاةَ ‘Rabbimiz, gerçekten ben, çocuklarımdan bir kısmını Beyt-i Haram yanında ekini olmayan bir vadiye yerleştirdim; Rabbimiz, dosdoğru namazı kılsınlar diye (öyle yaptım). Böylelikle Sen, insanların bir kısmının kalblerini onlara ilgi duyar kıl ve onları birtakım ürünlerden rızıklandır. Umulur ki şükrederler.”¹⁹³

Bazen çevrilmek, örneğin, وَنُقَلِّبُ أَفْئِدَتَهُمْ وَأَبْصَارَهُمْ كَمَا لَمْ يُؤْمِنُوا بِهِ أَوْلَ مَرَّةٍ وَنَذَرُهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ “Onların kalplerini ve gözlerini, ilkin inanmadıkları gibi tersine çeviririz ve onları tuğyanları içinde şaşkınca dolaşır bir durumda terk ederiz.”¹⁹⁴ Bazen cezalandırılabilen gibi anlamlarda kullanılmıştır.

2.5. Lübb

Kur'an-ı Kerim'de toplam 10 surede, 16 ayette, 16 kez geçen “Lübb” لب ifadesi İsafahanî'ye göre bir şaibeden arınmış olan akıl demektir. Ona göre bu şekilde adlandırılmasının nedeni, insanda var olan anlamların özü olmasındandır. Bir şeyin içi, özü, cevheri, aslı, en iyi kısmı olan لب; kimilerine göre ise saf, bozulmamış akıldır. Ama her akıl لب değildir. Onun için Allah ancak arı duru akılların kavrayabileceği hükümlerin hikmetini anlayanları لب sahibi olarak tanımlamıştır. Şu ayette olduğu gibi; يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ “Dilediğine hikmet bağışlar ve her kime hikmet bağışlanmışsa doğrusu ona en büyük servet verilmiş demektir. Ama derin kavrayış sahipleri dışında kimse bunu düşünüp anlayamaz.”¹⁹⁵

Razi, yukarıdaki ayette geçen hikmet kelimesini izah ettikten sonra ayetin devamındaki وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ “akıl sahiplerinden başkası düşünemez” bölümünü açıklarken bundan muradın hikmetlerin ve bilgilerin kendi kalbinde meydana geldiğini görüp, sonra da bunların ancak Allah-u Teâlâ'nın vermesi ve

¹⁹² Necm 53/11.

¹⁹³ İbrahim 14/37.

¹⁹⁴ Enam 6/110.

¹⁹⁵ Bakara 2/269.

kolaylaştırmasıyla meydana geldiklerini düşünüp anladığında, insanın akıl sahiplerinden olacağıdır ifadesini kullanır. Çünkü insan neticelerle yetinmeyip, aksine neticelerden yola çıkarak sebeplere doğru yola yükseldiğinde işte bu neticeden sebebe doğru geçiş ancak akıl sahiplerinde ortaya çıkan tezekkür ve tefekkürdür. Ama bir kimse bütün bu işleri kendisine mal eder ve bunların meydana gelip, elde edilmesinde kendisinin sebep ve müessir olduğuna inanırsa, o zaman o, neticeden sebeplere geçmekten aciz kalmış olan zahir ehlinden olmuş olur.¹⁹⁶

Risale-i Nur Müellifi Said Nursi “lubb’un izahında önemli bir yere dikkat çeker ve der ki “Ve keza iman, insanı ebediyete, Cennet’e lâıyk bir cevhere kalbeder. Küfür ise ruhu, kalbi söndürür, zulmetler içinde bırakır. Çünkü iman, kabuğunun içerisindeki lubbü gösterir. Küfür ise, lüb ile kabuğu tefrik etmez. Kabuğu aynen lubb bilir ve insanı cevherlik derecesinden kömür derecesine indirir.”¹⁹⁷

Yine İsfahanî’ye göre لب bir kişinin saf, arı duru akla sahip olduğunu bildirir. Oğlunun döven bir kadınla ilgili anlatılır ki o, oğlu için şöyle demiştir. اضر به كي يلب و يقود الجيش *Onu döv ki, akıllansın ve büyük ordulara komutanlık yapsın.*

رجل الب ise akıllı, uslu bir kavimden olan bir adam demektir. Melbub ise akıllılıkla tanımlanmış adam demektir.

ألب بالمكان deyimi de yerde ikamet anlamında kullanılmıştır. Bu deyim aslında develer için kullanılmıştır. Bu devenin göğsünü koyduğu yer anlamına gelmektedir.

تلب fiili ise sımsıkı bağlama, kemer ile sıkmak manalarına gelir. Bununda aslı devenin göğsünü bağlamaktır.

لبته fiili de bir kişinin veya varlığın kolyesine vurmaktır. Kolyenin bu isimle anılmasının nedeni ise, göğsün üzerine gelmiş olmasındandır.

لبك sözüne gelince deniyor ki ألب و بالمكان لب bir yere yerleşti ve orada kaldı deyiminden alınmıştır. Bu *ikamet etti* demektir. Bu kelimenin iki kere tekrar edilmesinin nedeni, kişinin ilahi çağrıya iki cevap verdiğinin gösterilmesidir.

¹⁹⁶ Razi C.5, s.519.

¹⁹⁷ Said Nursî, *Mesnevi-i Nuriye*, s.69.

Kimisi de bunun aslının, akıllı uslu olan hareket etmek demek olan **ب** fiilinden olduğunu söyler. Bu kelimede yer alan **ب**=ba haflerinden biri **ي**= ya harfine dönüşmüştür. Tıpkı **تظننت** fiilinin **تظنيت** şeklinde değişmesi gibi.

Kimisine göre de **لبك** kelimesinin aslı **لِإمرأة** yufka yürekli kadın, yani çocuğunu seven kadın olduğunun söyler. Yine bazıları da bu sözcüğe şöyle mana verir. Sana samimiyet içinde samimiyetle bağlıyım. Bu, **لب الطعام** yemeğin özü, yani: en güzeli, en iyisi, sözünden alınmıştır. Bu anlamdaki deyimlerden biri de **حسب** **لباب** özlü güzel bir soyluluk demektir.

2.6. Basar

Kur'an'da genelde **بصير** ve **تبصرة** formlarında geçen Kur'an'da 62 surede, 142 ayette ve 184 yerde geçen "*basar*" kelimesine Mukatil Bin Süleyman şöyle anlam verir:

1. Kalb ile görmek
2. Göz ile görmek
3. Huccetten/delilden yana basiret sahibi olmak kastedilir.

İsfahani'ye göre ise;

بصر kelimesi görme organına denir. Allah buyurur ki **كَلَّمَحَ الْبَصَرَ** *Bir göz kırpması gibidir.*¹⁹⁸ **وَإِذْ زَاغَتِ الْأَبْصَارُ** *O zaman gözler kaymıştı*¹⁹⁹. Bu ayette geçen **زَاغَتِ الْأَبْصَارُ** ile ilgili olarak Fahrettin Razi "normal düzen ve ölçüsünden sapmış, böylece çokluğundan ötürü düşmana bakamaz hale gelmişti" anlamındadır; der.²⁰⁰

Gözdeki görme gücüne de basar denmektedir; kalbin anlamayı sağlayan kuvveti de **بصر** ve **بصيرة** diye adlandırılmaktadır. Allah buyurur ki,

لَقَدْ كُنْتَ فِي غَفْلَةٍ مِنْ هَذَا فَكَشَفْنَا عَنْكَ غِطَاءَكَ فَبَصَرُكَ الْيَوْمَ حَدِيدٌ (ve ona,) "*Sen,*" (denilecek,) "*bu (Hesap Günü)nü umursamıyordun, ama şimdi Biz senin (gözündeki) perdeni kaldırdık, bakışın bugün artık daha keskindir.*"²⁰¹

¹⁹⁸ Nahl 16/77.

¹⁹⁹ Ahzap 33/10.

²⁰⁰ Razi, C.18, s.242.

²⁰¹ Kaf 50/22.

مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَغَى “(Dikkat edin,) göz ne kaydı, ne de (başka yöne) çevrildi.”²⁰²

göz anlamındaki بصر kelimesinin çoğulu ابصار şeklindedir. Uzbakış anlamındaki بصيرة Kelimesinin çoğulu بصائر dir. فَمَا أَعْتَىٰ عَنْهُمْ سَمْعُهُمْ وَلَا أَبْصَارُهُمْ “Ne kulakları, ne gözleri ne de kalpleri onlara bir fayda sağlamadı.”²⁰³Göze nerdeyse basiret adı hiç verilmez.

بصيرة kelimesini Mustafa İslamoğlu aklın eşyanın halini kavrama hali olarak ifade eder. Fiziki bir görmeden ziyade iç görü, farkındalık ve bilinçlilik halini ifade eder. Yine ona göre kelime aktif halde kullanıldığında vahye, özellikle de vahyin özelliğine delalet eder.²⁰⁴

Risale-i Nur Müellifi Said Nursî ise basiret halinin olmamasını şöyle ifade eder: “Basarı tasvir ve nazarı tenvir edenin basarsız olduğunu düşünmek, ancak basar ve basirettten mahrum olan adamın işidir. Maahaza masnudaki kemalât, tamamen Sâni'deki kemalden akan bir feyizdir. Fakat kuşlardan yalnız sineği gören, tanıyan bir mikrop, kartalı gördüğü zaman "Bu kuş değildir." der. Çünkü sinekteki şeyler onda yoktur.”²⁰⁵

Gözle görmeye أبصرت kalp ile görmeye ise أبصرته ve بصرت denmektedir. Kalbin görmesi ile beraber olmadığı zaman sadece gözle görmeye بصرت denmesi çok nadirdir. Gözle görme ile ilgili olarak Allah buyurur لَمْ تَعْبُدْ مَا لَا يَسْمَعُ وَلَا يُبْصِرُ وَلَا يُغْنِي عَنْكَ شَيْئًا

“Ne işiten, ne gören ve ne de sana bir yarar sağlayabilen şeylere niçin tapınıyorsun?”²⁰⁶

“Fakat görme وَلَوْ كَانُوا لَا يُبْصِرُونَ”²⁰⁷ “Rabbimiz gördük ve işittik” رَبَّنَا أَبْصَرْنَا وَسَمِعْنَا وَابْصِرْ فَسَوْفَ يُبْصِرُونَ”²⁰⁸ “yeteneğinden bütünü ile yoksun körler olsalar”

²⁰² Necm 53/17.

²⁰³ Ahkaf 46/26.

²⁰⁴ İslamoğlu M., s.305.

²⁰⁵ Said Nursî, *Mesnevi-i Nuriye*, s.184.

²⁰⁶ Meryem 19/42.

²⁰⁷ Secde 32/12.

²⁰⁸ Yunus 10/43.

*Ve (onların ne olduklarını) gör; zamanla onlar (da şimdi görmediklerini) göreceklerdir*²⁰⁹ Fahrettin Razi; bu durum şu anlamdadır der: Gözetle onları ve onların bu dünyada başlarına gelecek ölüm ve esaret gibi; ahrette de azabı gözetle. Onlar bu dünyada senin için mukaddes olan zaferi ve ilahi nusreti, ahiretteki bol mükâfatı seyredeceklerdir. Buradaki emirden murat, onların olacak olanlara delalet eden o vaadi beklmeleridir. Bunun meydana gelmesi yakındır.

Yine ona göre bu ifade tehdid ve vaid ifade eder. Daha sonra Hak Teala, “*şimdi onlar bizim azabımızın gelmesini mi istiyorlar*” buyurmuştur. Hz. Peygamber onları azabla tehdit ediyordu. Ama onlar hiçbir şey görmüyorlardı. Böylece o azabın gelmesi hususunda alay ederek, onun hemen gelmesini istiyorlardı. İşte bunun üzerine Cenab-ı Hak, bu acele edişin bir cehalet olduğunu, çünkü Allah’ın her bir fiili için, ne öne alınabilecek, ne geri bırakılabilecek belli bir vakti olduğunu, o vakit gelip çatmadan, onu istemenin cahillik olduğunu anlatmıştır.²¹⁰

قَالَ بَصُرْتُ بِمَا لَمْ يَبْصُرُوا بِهِ

*"Ben onların göremediği bir şeyi gördüm; dedi."*²¹¹

قُلْ هَذِهِ سَبِيلِي أَدْعُوا إِلَى اللَّهِ عَلَى بَصِيرَةٍ أَنَا وَمَنِ اتَّبَعَنِي وَسُبْحَانَ اللَّهِ وَمَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ

*"De ki: "Budur benim yolum: akla uygun, bilinç ve duyarlılıkla donanmış bir kavrayışa dayanarak (hepinizi) Allah'a çağırıyorum, ben ve bana uyanlar (aynı çağırışı yapıyoruz)". Ve (yine de ki:) "Allah kudret ve azametiyle her türlü eksikliğin üstündedir, ötesindedir. Ve ben O'ndan başka varlıklara tanrılık yakıştıran kimselerden değilim!"*²¹²

بَلِ الْإِنْسَانُ عَلَىٰ نَفْسِهِ بَصِيرَةٌ “Hayır, aslında insan, kendi aleyhine şahitlik yapacak.”²¹³

Yani her insan o gün kendini görecek ve onun lehinde ya da aleyhinde tanıklık yapacak organlarının kendilerini gören bir basiretleri olacak ve kıyamet gününde ya lehinde ya da aleyhinde tanıklık yapacaklar. Tıpkı Allah’ın buyurduğu gibi; *يَوْمَئِذٍ يُؤَقِّبُهمُ اللَّهُ دِينَهُمُ الْحَقَّ وَيَعْلَمُونَ أَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ الْمُبِينُ* “O Gün Allah, onlara hak ettikleri

²⁰⁹ Saffat 37/179.

²¹⁰ Razi, C.19, s.24.

²¹¹ Taha 20/96.

²¹² Yusuf 12/108.

²¹³ Kıyame 75/14.

karşılığı tam olarak ödeyecek ve onlar da (yapılıp edilenlerin gerçek mahiyetini) açığa vuran apaçık ve Nihai Gerçek'in yalnızca Allah olduğunu (böylece) öğrenecekler”²¹⁴

بصير (amâ) için bunu tersi olarak denmektedir. Bu kelimenin anlattığı anlamının zıddıyla kullanılması değil, onu kalp gözünün gücüne işaret olsun diye kullanıldığı daha doğrudur. Yüce Allah'ın

لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ

“Gözler O'nu idrak edemez; O ise bütün gözleri idrak eder. O, latif olandır, haberdar olandır.”²¹⁵ Ayetinde ki ابصار kelimesini ise tefsircilerin çoğu tarafından göz diye yorumlanmıştır. Bu hem göze hem düşünmeye hem de anlamaya işaret eder. Bu, tıpkı müminlerin emiri Hz. Ali'nin لا تتوهمه التوحيد ان لا تتوهمه evhid: onu herhangi bir şekilde düşünmemendir ve كل ما ادركته فهو غيره idrak ettiğin her şey ondan başkasıdır sözünde olduğu gibidir, diyenler de vardır.

باصرة bakan demektir. رأيته لما باصرا denir ki bu sert bir şekilde bakmayı ifade eder.

Bu anlamda Allah buyurur ki

فَلَمَّا جَاءَتْهُمْ آيَاتُنَا مُبْصِرَةً قَالُوا هَذَا سِحْرٌ مُّبِينٌ

“Fakat onlara gerçeği bütün açıklığıyla ortaya koyan mesajlarımız gelince: "Bu apaçık bir büyü!" dediler;”²¹⁶ Fahrettin razi bu ayetin tefsirinde مُبْصِرَةً (mübsire) ifadesi için şunu der: Burada görme ayetlere nisbet edilmiştir; hakikatte ise bu, ayetleri düşünene aittir. Bu da onların iyice bakmaları ve onun hakkında tefekkür etmeleri sebebiyledir. Yahutta bu ayetler son derece²¹⁷ aşikâr olmalarından ötürü görür ve doğruya ulaşır gibi addedilmelerinden ötürüdür.

وَجَعَلْنَا اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ آيَاتٍ لِّمَنْ عَلِمَ وَجَعَلْنَا آيَةَ النَّهَارِ مُبْصِرَةً لِّمَنْ نَسِيَ فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ وَلِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِينَ وَالْحِسَابَ وَكُلَّ شَيْءٍ فَصَّلْنَا تَفْصِيلًا

²¹⁴ Nur 24/24-25.

²¹⁵ Enam 6/193.

²¹⁶ Neml 27/13.

²¹⁷ Razi, C.17, s.406.

“Oysa Biz geceyi ve gündüzü iki ayet kıldık; öyle ki, gece ayetini gideriyoruz ve peşinden (onun yerine) ışık saçan gündüz ayetini getiriyoruz ki Rabbinizin cömertliğinden (payınıza düşeni) arayasınız ve bir de gelip geçen yılların ve (gelmesi kaçınılmaz olan) hesabın farkına varabilesiniz. Ve böylece, her şeyi açık açık ortaya koyduk!”²¹⁸ Yani gözler için parlayan güzel bir şey yaptık demektir. وَمَا مَنَعَنَا أَنْ نُرْسِلَ “Bizi” بِالْآيَاتِ إِلَّا أَنْ كَذَّبَ بِهَا الْأُولُونَ وَأَتَيْنَا ثَمُودَ النَّاقَةَ مُبْصِرَةً فَظَلَمُوا بِهَا وَمَا نُرْسِلُ بِالْآيَاتِ إِلَّا تَخْوِيفًا (öncekiler gibi, bu mesajı da) mucizevî belirtilerle birlikte göndermekten alıkoyan tek sebep, önceki toplumların onları hep yalanlamış olmalarıdır; nitekim Semud kavmine uyarıcı, aydınlatıcı bir belirti olarak o dişi deveyi verdik, ama onlar bunu kale almadılar. Oysa biz bu kabil belirtileri yalnızca korkutup uyarmak amacıyla göndermişizdir²¹⁹ Ayeti de bunun gibidir. Bu ayetin anlamı, semud kavminin kötülüğe odaklanan bir topluluk olduğuna işaret eder. Tıpkı; رجل مخبث و مض deyiminde olduğu gibi. Bu deyim kişinin arkadaş ve yardımcılarının pis insanlar olduğunu anlatır. Yani, çevresi pis ve zayıf insanlardan oluşan adam anlamındadır.

وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ مِنْ بَعْدِ مَا أَهْلَكْنَا الْقُرُونَ الْأُولَى بَصَائِرَ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَرَحْمَةً لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ

“Ve gerçek şu (ki), daha önceki (günahkar) nesilleri ortadan kaldırdıktan sonra, insanlar için bir aydınlanma kaynağı, bir doğru yol bilgisi ve bir rahmet olarak Musa'ya (vahyedilmiş) kitabı verdik ki, (Bizi) anıp düşünsünler)”²²⁰ ayetinde de geçen وَأَبْصِرْ فَسَوْفَ يُبْصِرُونَ Ve (onların ne olduklarını) gör; zamanla onlar (da şimdi görmediklerini) göreceklerdir”²²¹ Ayetinde ki وَأَبْصِرْ Ve يُبْصِرُونَ fiiller bak/bekle ta ki sen de onlar da ne olacağını göresiniz demektir. “Oysa isteselerdi gerçeği görebilirlerdi”²²² Ayetinde ki مُسْتَبْصِرِينَ basireti isteyenler demektir.

استبصار kelimesi de istiare yolu ile görmek için kullanılması da tıpkı وَالْأَرْضَ مَدَدْنَاهَا kelimesinin istiaren yolu ile اجابة için kullanılması gibi doğrudur. تَبْصِرَةً وَذَكَرَى لِكُلِّ عَبْدٍ مُنِيبٍ وَالْقَيْنَا فِيهَا رَوَاسِيَ وَأَنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجٍ بَهِيجٍ

²¹⁸ İsra 17/12.

²¹⁹ İsra 17/59.

²²⁰ Kasas 28/43.

²²¹ Saffat 37/179.

²²² Ankebut 29/38.

“Ve yeryüzü ki; Biz onu genişletip yaydık, üzerine sağlam dağlar yerleştirdik ve üstünde her cins güzel bitki yeşerttik, isteyerek Allah'a yönelen her insana bir basiret ve uyarı vesilesi olarak”²²³ Ayetinde geçen تبصرة gösteren ve açıklayan demektir. Çünkü تبصرة و تبصيرا و بصرته تبصيرا denir ki bu tıpkı; قدمته تقدمة و تقدمه Onu öne sürdüm uygun bir öne sürüş ile ve ayrıca تذكرة و تذكرتخ تذكريرا و تذكرة Onu hatırlattım uygun bir hatırlatma ile fiilleri gibidir. Allah buyurur ki يُبَصِّرُونَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ لَوْ يُفْتَدَى مِنْ عَذَابِ وَلَا يَسْئَلُ حَمِيمًا حَمِيمًا يَوْمَئِذٍ يَنْتَبِه

“ve hiç kimsenin arkadaşını(n durumunu) sormayacağı, ama onların birbirlerinin gözü önünde olacaklar(ı gün): (çünkü,) her suçlu, o Gün çocuklarını feda ederek kendisini kurtarmak ister.”²²⁴ Yani onlar ne yaptıklarının izlerini görür halde olurlar.

بصر الجرو deyimi köpek yavrusu için, göre yazdı,gözleri açılacak oldu demektir.

بصرة kelimesi parlayan, parlaklığıyla göz kamaştıran yumuşak taş cinsi demektir. Ya da bu ismi almasının nedeni uzaktan görülmesini sağlayan bir ışık saçmasındandır. Bu taş بصر denmektedir.

بصيرة kelimesi, göz kamaştıran kan ve parlayan kalkandır. بصر Kenar, kıyı anlamına gelmektedir بصيرة elbisenin iki parçası arasındaki fazlalık, elbisenin altındakinin görülmesine yol açan küçük delik demektir. بصرت الثوب و الاليم deyimi, elbise ya ad deri deki yırtık ya da delik kısmı dikmek anlamına gelmektedir.²²⁵

2.7. Hilm

حلم Nefsi ve tabiatı, öfkenin heyecanına karşı korumaktır. Çoğulu احلام dır. Allah buyurur ki أَمْ تَأْمُرُهُمْ أَخْلَامُهُمْ بِهَذَا أَمْ هُمْ قَوْمٌ طَاعُونَ

Yoksa bunu kendilerine saçma akılları mı emrediyor? Yoksa onlar azgın bir kavim midir? ²²⁶

Mevdudi yukarıdaki ayetin tefsirinde şöyle der: Kureyş'in önderleri çok akıllı görünerek dolaşıyorlardı. Ama onların akılları, şair olmayan birisine şair demek, bütün herkesin çok akıllı dediğine deli demek mi? Mademki bu adamlar akla göre

²²³ Kaf 50/7-8.

²²⁴ Mearic 70/10-11.

²²⁵ İsfahanî, el-Müfredât, s.146.

²²⁶ Tur 52/32.

hükmediyor. Doğru dürüst hükümle karar versinler. Birbirlerine zıt kararlar, birbiryle uyuşup anlaşamaz. Bundan ötürü böyle saçma akılları vardır.²²⁷

Said Nursî ise ayeti şu şekilde yorumlar: “Yahut; acaba akıllarına güvenen akılsız feylesoflar gibi, "aklımız bize yeter" deyip sana ittibadan istinkaf mı ederler. Halbu ki akıl ise, sana ittibayı emreder. Çünkü bütün dediğin makuldür. Fakat akıl kendi başıyla ona yetişemez.”²²⁸

Deniyor ki bunun manası akıllardır. حلم hakikatte akıl demektir. Aklın sebeplerinden biri olduğundan böyle yorumlanır. Fiil olarak حلمه العقل تحلم , حلمه العقل تحلم gibi formları vardır.²²⁹

احملت المرأة Kadının yumuşak huylu bir çocuk doğurmasıdır. Allah buyurur ki إِنَّ إِبْرَاهِيمَ لَحَلِيمٌ أَوَّاهٌ مُنِيبٌ “Doğrusu İbrahim, yumuşak huylu, duygulu ve gönülden (Allah'a) yönelen biriydi”.²³⁰ فَبَشِّرْنَاهُ بِغُلَامٍ حَلِيمٍ “Bunun üzerine ona (kendisi gibi) yumuşak huylu bir erkek çocuk müjdeledik”²³¹ yani onda yumuşaklık bir güç dengesine ermiştir.

Yüce Allah'ın الْحُلْمُ مِنَ الْأَطْفَالِ مِنْكُمْ الْخُلْمُ “Çocuklarınız ergenlik çağına girince”²³² ayetindeki hulüm ise ergenlik çağı demektir. حلم kelimesinin bu isimle anılmasının sebebi, onun sahibinin hilimle muameleye daha layık olmasıdır. حلم فى حلمه rüyada görülen şeyler için kullanılır.

قَالُوا أَضْعَافٌ أُحْلَامٍ وَمَا نَحْنُ بِتَأْوِيلِ الْأَحْلَامِ بِعَالَمِينَ Dediler ki: "(Bunlar) Karmakarışık düşlerdir. Biz böyle düşlerin yorumunu bilenler değiliz.”²³³

حلمة İse kenedir. Bu ismi almasının nedeni olarak, çok sakin olduğundan yumuşak huylu kişinin hareket tarzına benzemesi gösterilmiştir.²³⁴

²²⁷ Mevdudî, C.5, s.540.

²²⁸ Said Nursî, Sözlür, s.386.

²²⁹ İsfahanî, el-Müfredât, s.305.

²³⁰ Hud 11/75.

²³¹ Saffat 37/101.

²³² Nur 24/59.

²³³ Yusuf 12/44.

²³⁴ İsfahanî, el-Müfredât, s.305.

3. Basiret-Feraset-Sezgi İlişkisi

Görme anlamına gelen be-se-ra kökünden gelen basiret ile hayvanın avını parçalaması veya tefe'ul babında olduğu zaman araştırmacı bir göz ile bakma, inceleme veya birindeki bir durumu tesbit etme anlamına gelen feraset kelimeleri birbirine yakın ama farklı bir anlama sahiptir. Herikisi de bakmak ve görmek üzerine yoğunlaşır. Basiret kök olarak Kur'an'da sıklıkla geçerken, feraset kök olarak Kur'an'da hiç geçmez.

R.Altıntaş basiret ve feraset ile ilgili olarak şunları söyler:

“Kalbin sezgi ve keşif olan basiret Allah'ın müminin kalbine attığı bir nurdur. Bunun sayesinde insan, şüphe, tereddüd ve hayretten kurtulur, geleceğinden endişe etmez. İnsanlarda basiret gücü bir yönüyle de ferasete benzemektedir. Basiret kalbin toprağında gerçek ve doğru feraseti bitirir. Feraset, sözlükte tessebüttü ve nazar anlamındadır. Başka bir ifade ile feraset, dıştaki şekilden içteki durumu çıkarmaktır.”²³⁵

لَا يَأْتِي الْبَصِيرَةَ إِلَّا فِي ذَلِكَ لآيَاتٍ لِّلْمُتَوَسِّمِينَ “Elbette bunda 'derin bir kavrayışa sahip olanlar' için gerçekten ayetler vardır.”²³⁶ Ayetinde geçen مُتَوَسِّمِينَ (mütesevvimun) kelimesinin feraset sahipleri, ileri görüşlü, aklını kullanan, ibret alan, düşünen anlamında da yorumlanmıştır.

وَلَوْ نَشَاءُ لَأَرَيْنَاكُمْ فَلَعَرَفْتَهُمْ بِسِيمَاهُمْ وَلَتَعْرِفَنَّهُمْ فِي لَحْنِ الْقَوْلِ وَاللَّهُ يَعْلَمُ أَعْمَالَكُمْ “Eğer biz dilersek, sana onları elbette gösteririz, böylelikle onları simalarından tanırsın. Andolsun, sen onları, sözlerin söyleniş tarzından da tanırsın. Allah, amellerinizi bilir.”²³⁷

Yukarıdaki ilk ayette geçen feraset, göz ve bakış, ikinci ayette geçen ise, kulak ve işitme ferasetidir. O halde feraset duymak ve bakmakla ilgilidir.²³⁸

Feraset kelimesinin iştikakı, Arapların feraset's sebeuş şate, vahşi hayvan koyunu parçaladı sözünden gelmektedir. Buna göre feraset sanki bilgilerin sökülüp alınmasıdır. Allah'ın kalbe bıraktığı bir nur ile insanın hakkı batıldan, doğruyu

²³⁵ Altıntaş, İşlevsel Akıl, s.59.

²³⁶ Hicr 15/75.

²³⁷ Muhammed 47/30.

²³⁸ Altıntaş, s. 59.

yanlıştan ve faydalıyı zararlıdan ayırmasına ve muhataplarının karakterlerinin teşhis etmesine “ilahi feraset ’ adı verilmiştir.

Feraset kelimesinin atın görme gücüne atıfta bulunularak “at’ anlamına gelen “feres’ kelimesinden geldiği de söylenmektedir. Feraset ile ilgili olarak peygamberimizin şu sözü nakledilir: “Müminin ferasetinden sakınınız. Zira o, Allah’ın nuruyla bakar.²³⁹

Hidayetin ileri mertebelerinden ferasete örnek Hz. Davud ve Hz. Süleyman’ın yaptıkları içtihatlarında ve verdikleri hükümlerdeki isabettir. Abdullah b. Mesut insanların önsezisi en kuvvetlisinin şu üç kişi olduğunu söyler. Bunlar, Aziz, Şuayb’ın kızı ve Hz. Ebu Bekir’dir. Kur’an’da anlatıldığına göre vezir Aziz; Yusuf(a.s) hakkında; وَقَالَ الَّذِي اشْتَرَاهُ مِنْ مِصْرَ لِامْرَأَتِهِ أَكْرِمِي مَثْوَاهُ عَلَيَّ أَنْ يَنْفَعَنَا أَوْ نَنْفَعَهُ “Onu satın alan bir Mısır’lı (aziz,) karısına: "Onun yerini üstün tut (ona güzel bak), umulur ki bize bir yararı dokunur ya da onu evlat ediniriz" dedi.²⁴⁰ Şuayb(a.s)’ın kızı da babasına, Hz. Musa için يَا أَبَتِ اسْتَأْجِرْهُ “onu ücretli olarak tut” dedi.”²⁴¹ Hz. Ebu Bekir de yerine Hz. Ömer’i halife bıraktı. İşte bu ileri görüşlülüğünden ötürü ismi geçen üç kişi insanların en faziletli olarak bilinir.²⁴²

Tıp ilminin çoğu doğru bilgiyle beraber ferasete dayanır. Eğer ilahi feraset görülmele istidlal etmeksizin bilginin kalbe doğması ise öğrenim yoluyla ya da yaratılışla ilgili feraset, görülenden hareketle görülmeyene istidlal edebilme yeteneği olarak tanımlanabilir. Örneğin gök gürültüsü ve şimşek çakışı yağmura, ufuk tarafından başlayıp açık denize doğru gelen karaltı da fırtınaya, idrar tahlili ve onun rengi de onun hastalığının teşhisine delalet eder.

Kur’an’da insana atfedilen basiret kelimesi de hikmeti kavrama anlamlarında kullanılmış,²⁴³ ayrıca manevi körlük ve delaletin karşılığı²⁴⁴ olarak da kullanılmıştır.

Yani, maddi görme organı gözü kör olan birine güneşin faydası olmadığı gibi, asıl sinelerde yer alan gönül gözü kör olanlara da sayısız deliller fayda vermez. O

²³⁹ Tirmizi, tefsir. 15.

²⁴⁰ Yusuf 12/21.

²⁴¹ Kasas 28/56.

²⁴² Altıntaş, s. 61.

²⁴³ Enam 6/104.

²⁴⁴ Yunus 10/43.

halde yapılışı gereken göz ile gönül arasındaki koordinatları iyi sağlamaktır. Gönül gözünün baş gözü ile ilişkisi olduğu için Allah göze verdiği ismi ona da vererek مَا كَذَّبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَى *Onun gördüğünü gönül yalanlamadı*²⁴⁵ diye buyurmuştur. Böylece O, kalbin idrakine rüyet adını verirken, bu manevi görmenin zıddına da körlük adını vermiştir.²⁴⁶

Sezgi anlamına gelen hads kelimesi de basiretle yakın ilişkilidir. Hads zihninin bir fiili olup, ilkelerden amaçlara süratli intikal melekesidir. Hadsin daha çok Hz. Musa'nın annesine, Hz. İsa'nın havarilerine ve arıya olan ilham türü olup nübüvvet mertebesinde aşağıda olanlara verilen özel bir ilham türü olduğu söylenir.²⁴⁷

4. Kalp Anlamı İhtiva Eden Kavramlar

Kur'an'ın düşünme eylemini kalbe yüklemesi, kalp ve kalp anlamına gelen/gelebilecek kavramları daha da önemli hale gelmektedir. Şimdi bu kavramların neler olduğunu sırayla görelim.

4.1. Kalp

İsfahanî kalb ile ilgili olarak şunları der.

قلب الشيء bir şeyin kalbi, onun bir şekilden başka bir şekle çevirilmesi, döndürülmesidir. Elbisenin kalbi ve insanın kalbi gibi. Bu insanın kendini alıkoymasını/çevrilmesi anlamına gelir. Bu anlamda Allah buyurur ki *“وَالِيَهُ تَقَلَّبُونَ”* *“Ve siz ona döndürüleceksiniz”*²⁴⁸

Aynı kökten gelen انقلاب ise döndürülmek, bir işi bırakmak, geri dönmek, çekilmek anlamlarına gelir. Allah buyurur ki

وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ أَفَإِنَّ مَاتَ أَوْ قُتِلَ انْقَلَبْتُمْ عَلَى أَعْقَابِكُمْ وَمَنْ يَنْقَلِبْ عَلَى عَقْبَيْهِ فَلَنْ يَضُرَّ اللَّهَ شَيْئًا وَسَيَجْزِي اللَّهُ الشَّاكِرِينَ *“Muhammed yalnızca bir elçidir; ondan önce de (başka) elçiler gelip geçtiler: Öyleyse, o ölür yahut öldürülürse, topuklarınız üzerinde gerisin geri mi döneceksiniz? Ama topukları üzerinde gerisin geri dönen*

²⁴⁵ Necm 53/11.

²⁴⁶ Altıntaş, s. 61.

²⁴⁷ Altıntaş, s.63.

²⁴⁸ Ankebut 29/21.

kişi hiçbir şekilde Allah'a zarar veremez. -hâlbuki Allah, (Kendisine) şükreden herkesin karşılığını verecektir”²⁴⁹

قَالُوا إِنَّا إِلَى رَبِّنَا مُنْقَلِبُونَ

“(Berikiler:) ”(Bundan ne çıkar), biz de Rabbimize döneriz!” dediler”²⁵⁰ وَسَيَعْلَمُ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَيَّ مُنْقَلَبٍ يَنْقَلِبُونَ Zulmedenler hangi akıbeta döndürüleceklerini pek yakında bilecekler.²⁵¹ وَإِذَا انْقَلَبُوا إِلَىٰ أَهْلِهِمْ انْقَلَبُوا فَكِهِينَ”²⁵² “Ve kendileriyle aynı görüşteki insanlara geri döndüklerinde de keyif ve neşeyle dönerler”²⁵²

İnsanın kalbine gelince, deniyor ki; çokça değiştiğinden/aşırı değişkenliğinden bu adı almıştır. Kalbin eylemi veya özelliği olan ruh, ilim, şecaat vb gibi manalar da kalb diye adlandırılır.²⁵³

Yine İsfahanî'ye göre وَإِذْ زَاغَتِ الْأَبْصَارُ وَبَلَغَتِ الْقُلُوبُ “O vakit gözler kaymış, kalbler gırtlaklara gelmişti”²⁵⁴ ayetinde geçen الْقُلُوبُ ruhlar manasındadır. Ancak Mevdudî gibi bazı müfessirler de “...kalpler kör olur” şeklindeki sözleri gerçek anlamda değil, mecazi anlamda kullanıldığını ifade eder. Kalp tüm duygular, hisler, zihni ve ahlaki niteliklerin merkezi olarak kabul edildiğinden, bu sözler kendi inatçılıklarının onları duymaktan ve akıllı hareket etmekten alıkoyduğunu ima etmek üzere kullanılmışlardır, der.²⁵⁵

İsfahanî'ye göre bazen de şu ayette olduğu gibi ilim ve anlayış anlamına gelir. “İçlerinde seni dinleyenler de vardır. Fakat biz, onların anlamalarına engel olmak kalplerinin üstüne engeller koyduk”²⁵⁶

رَضُوا بِأَنْ يَكُونُوا مَعَ الْخَوَالِفِ وَطَبَعَ عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ فَمَهْمٌ لَا يَفْقَهُونَ

“(Savaştan) Geri kalanlarla birlikte olmayı seçtiler. Onların kalpleri mühürlenmiştir. Bundan dolayı kavrayıp anlamazlar”²⁵⁷ Ayeti de bunun gibidir.

²⁴⁹ Ali İmran 3/144.)

²⁵⁰ Araf 7/127.

²⁵¹ Şuara 26/227.

²⁵² Mutaffifin 83/31.

²⁵³İsfahanî, el-Müfredât, s. 862.

²⁵⁴ Ahzab 33/10).

²⁵⁵ Mevdudî, C.3, s.374.

²⁵⁶ Enam 6/25.

وَمَا جَعَلَهُ اللَّهُ إِلَّا بُشْرَىٰ وَلِتَطْمَئِنَّ بِهِ قُلُوبُكُمْ وَمَا النَّصْرُ إِلَّا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ

*Allah, bunu, yalnızca bir müjde ve kalblerinizin tatmin bulması için yapmıştı; (yoksa) Allah'ın katından başkasında nusret (zafer ve yardım) yoktur. Hiç şüphesiz Allah üstün ve güçlü olundur, hüküm ve hikmet sahibidir*²⁵⁸ Ayetine gelince sizin şecaatinizi sağlamaştırın ve korkunuzu bertaraf etsin anlamındadır. Bunun aksi ise şu ayette yer almıştır. *“O, kalplerine korku düşürdü”*²⁵⁹ وَقَدَفَ فِي قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ

böyle yapmanız hem sizin hem onların kalpleri için daha temizdir. (Maide 43) ayetinde ise “kalb” kelimesi “iffetli davranış” için daha uygundur. Şu ayette bu anlama yakındır: *Müminlerin kalplerine güven indiren odur*²⁶⁰ هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ السَّكِينَةَ فِي قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ

*“Oysa onların kalpleri dağınıktır. Yani kalpleri paramparçadır.”*²⁶¹ وَقُلُوبُهُمْ شَتَّىٰ

أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَنُكُونَ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا أَوْ آذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ

*Yeryüzünde gezip dolaşmıyorlar mı, böylece onların kendisiyle akledebilecek kalpleri ve işitebilecek kulakları oluversin? Çünkü doğrusu, gözler kör olmaz, ancak sinelerdeki kalpler körelir.*²⁶² Ayetinde geçen الْقُلُوبُ kelimesi bir görüşe göre akıl bir görüşü göre de ruhtur. Ama İsfahanîye göre akıl diyenlerin görüşü isabetli değildir çünkü akıl için bu doğru değildir. Buradaki ayet şuradaki mecaza benzer: تَجْرَى مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ

*“Altlarından ırmaklar akan cennetler.”*²⁶³ Zira nehirler akmaz, akmakta olan sadece sulardır.

Mustafa İslamoğlu Kur’an’ın düşünme eylemini isnat ettiği bu tür yerlerde kan pompalayan organ değil, iman ve inkâr makarrı olan manevi merkez olduğunu söyler. Kur’an sistematüğinde akletmenin kalbe nisbet edilmesi düşünce faaliyetinin

²⁵⁷ Tevbe 9/8.

²⁵⁸ Tevbe 98/7.

²⁵⁹ Haşr 59/2.

²⁶⁰ Fetih 48/4.

²⁶¹ Haşr 59/14.

²⁶² Hac 22/46.

²⁶³ Bakara 2/25.

entelektüel faaliyetle sınırlandırmayıp sezgiyi de içine alacak şekilde geniş tutulmasındandır.²⁶⁴

تَقْلِبُ الشَّيْءِ bir şeyin taklibi, bir halden diğer bir hale geçmesi, değişmesidir. Şu ayette de bunun bir örneğidir. يَوْمَ تُقَلَّبُ وُجُوهُهُمْ فِي النَّارِ “Yüzleri ateş içinde çevrildikleri gün.”²⁶⁵

تَقْلِبُ الْأُمُورِ ise işleri evirip çevirmek ve onlara derinlemesine bakmaktır. Allah buyurur ki وَقَلَّبُوا لَكَ الْأُمُورَ *Onlar sana türlü işler çevirdiler.*²⁶⁶

Yüce Allah'ın kalbleri ve basiretleri çevirmesi, onları bir görüşten başka bir görüşe döndürmesi demektir. وَتُقَلَّبُ أَعْيُنُهُمْ وَأَبْصَارُهُمْ *Biz onların kalplerini ve gözlerini çeviririz de*²⁶⁷

تَقْلِبُ الْيَدِ deyimi de pişmanlığı ifade eder. bu pişman olan bir insanın halini anlatan bir ifadedir. Yüce Allah bu bağlamda buyurur: يُقَلِّبُ كَفَّيْهِ عَلَى مَا أَنْفَقَ فِيهَا

*Derken ürünü yok edildi. Bunun üzerine bağına yaptığı masraflara karşı ellerini ovuşturmaya başladı.*²⁶⁸ Yani pişmanlıktan ellerini çırpıp duruyordu.

تَقْلِبُ ise dolanmak, dolaşmak, hareket etmek demektir. وَتَقَلُّبُكَ فِي السَّاجِدِينَ “*Ve secde edenler arasında dolaşmanı da görüyor.*” أَوْ يَأْخُذُهُمْ فِي تَقْلِيهِمْ فَمَا هُمْ بِمُعْجِزِينَ “*Ya da onlar, dönüp dolaşmaktalarken, onları yakalayivermesinden (mi emindirler?) Ki onlar (bu konuda Allah'ı) aciz bırakacak değildirler.*”

Bütün bunların haricinde; رَجُلٌ قَلْبٌ حَوْلٌ Deyimi de aşırı değişken ve çok düzenbaz adam demektir.

قَلَابُ İse bir çeşit kalp hastalığıdır. مَا بِهِ قَلْبَةٌ deyimi ise hastanın hiçbir şeyi yok demektir. قَلْبَةٌ da insanı acısından kıvrandıran bir hastalıktır.

Suyu hiç bir zaman tükenmeyen kuyuya (kalib) قَلِيبٌ denir. قَلْبٌ ise burma bileziktir.²⁶⁹

²⁶⁴ İslamoğlu M., s.302.

²⁶⁵ Ahzab 33/66.

²⁶⁶ Tevbe 9/48.

²⁶⁷ Enam 6/110.

²⁶⁸ Kehf 18/42.

²⁶⁹ İsfahanî, *el-Müfredât*, s.862.

4.2. Sadr

صَدْرٌ göğüs/vücudun bir organıdır. قَالَ رَبِّ اشْرَحْ لِي صَدْرِي “Rabbim, göğsümü aç”²⁷⁰ Çoğulu صدور şeklinde gelir. وَخُصِّلَ مَا فِي الصُّدُورِ “Ve insanların kalplerinde (gizli) olan her şey ortaya döküldüğünde”²⁷¹ فِي الصُّدُورِ “فَأَنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ”²⁷² doğrusu, gözler kör olmaz, ancak sinelerdeki kalpler körelir.²⁷² Sonra bu kelime her şeyin ön baş tarafı için istiare edilmiştir. Örneğin صَدْرُ الْقَنَاةِ ; kanalın önü; صَدْرُ الْمَجْلِسِ ; meclisin önü, صَدْرُ الْكِتَابِ kitabın başı, صَدْرُ الْكِتَابِ; sözün başı gibi.

صَدْرُهُ göğsüne isabet etti veya onun göğsünü kasedetti.

مصدر adamın göğsünden şikayeti vardır anlamında kullanılır.

يَوْمَئِذٍ يَصُدُّرُ النَّاسُ عن fiili harfî ceri ile kullanılırsa geri dönmek anlamına gelir. “O gün insanlar yaptıklarının kendilerine gösterilmesi için bölük bölük dönerler”²⁷³ صدر عن الماء Sudan geri gelmek anlamında masdar ve o anlamdan ism-i mekan ve ism-i zamandır. Dilcilerin ıstılahında ise masdar, mazi ve muzari fiilerin kendisinden türedikleri lafza denir.

Bazı bilginler şöyle demişlerdir. Yüce Allah’ın “kalb’i zikrettiği her yerde akıl ve ilme işaret vardır. إِنَّ فِي ذَلِكَ لَذِكْرًا لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ أَوْ أَلْقَى السَّمْعَ وَهُوَ شَهِيدٌ

“Bunda şüphesiz kalpleri açık olanlar, (yani) uyanık bir zihinle kulak verenler için bir uyarı vardır;”²⁷⁴ Yüce Allah’ın sadr’ı zikrettiği her yer ise hem akıl ve ilme hem de şehvet, heva, gadap/öfke ve benzeri ruhsal güçlere işaret vardır. رَبِّ اشْرَحْ لِي صَدْرِي “Rabbim, göğsümü aç”.²⁷⁵ Ayeti Hz. Musa’nın kendindeki ruhsak güçleri ıslah için yaptığı bir taleptir. وَيَشْفِ صُدُورَ قَوْمٍ مُّؤْمِنِينَ

“Ve inananlar topluluğunun göğsüne şifa versin”²⁷⁶ Ayeti de aynı şekilde nefsi güçlerin şifa bulmasına işaret eder.

²⁷⁰ Taha 20/25.

²⁷¹ Adiyat 100/10.

²⁷² Hac 22/46.

²⁷³ Zilzal 99/ 6.

²⁷⁴ Kaf 50/37.

²⁷⁵ Taha 20/25.

²⁷⁶ Tevbe 9/14.

لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ. “Doğrusu, gözler kör olmaz, ancak sinelerdeki kalpler körelir”²⁷⁷ Yani diğer güçler arasında ıslah olmayıp bozulan akıllar kör olur. Allah hem bunu hem de doğru olanını daha iyi bilir.²⁷⁸

4.3. Rüşd

Ğayyin/sapıklığın zıddı olup, hidayet anlamında kullanılır. لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ

“Umulur ki irşad(doğru yolu bulmuş) olurlar²⁷⁹” قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ “Doğruluk, sapıklıktan ayrılmıştır.”²⁸⁰ فَإِنْ أَنْتُمْ مِنْهُمْ رُشْدًا “Eğer onlarda bir olgunluk görürseniz.”²⁸¹ وَلَقَدْ آتَيْنَا إِبْرَاهِيمَ رُشْدَهُ مِنْ قَبْلُ وَكُنَّا بِهِ عَالِمِينَ²⁸¹

Andolsun ki, bundan önce İbrahim’e de doğru yolu bulma yeteneği vermiştik ve biz onu (doğruyu seçme yeteneğinde olduğunu) bilenlerdik.”²⁸² Ayetlerde geçen iki rüşd arasında; yani yetimde gözlemlenen rüşd ile Hz. İbrahim’e verilen rüşd arasında büyük bir fark vardır.

قَالَ لَهُ مُوسَىٰ هَلْ اتَّبَعَكَ عَلَىٰ أَنْ تُعَلِّمَنِي مِمَّا عَلَّمْتَ رُشْدًا

Musa ona: "Neyin doğru olduğu konusunda sana verilen bilgiden bana da öğretmen için senin peşinden gelebilir miyim?" dedi;²⁸³ وَقُلْ عَسَىٰ أَنْ يَهْدِيَنَّ رَبِّي لِأَقْرَبَ مِنْ هَذَا رَشَدًا

Ve de ki: "Umulur ki, Rabbim beni bundan daha yakın bir başarıya yöneltip iletir."

²⁸⁴

رشد (ra'nın fethi ile)'nin, رشد (ra'nın zammı ile)'den daha özel bir anlam taşıdığı söylenmektedir. Zira رشد (ra'nın zammı ile) sadece ahiret ile ilgili işler için kullanılır.

راشد ve رشيد formları ise her ikisi için kullanılır. أُولَٰئِكَ هُمُ الرَّاشِدُونَ

“Onlar, doğru yolu bulmuş olanlardır”²⁸⁵ وَمَا أَمْرٌ فِرْعَوْنَ بِرَشِيدٍ, “Firavun’un emri doğruya götürücü değildi”²⁸⁶

²⁷⁷ Hac 22/46.

²⁷⁸ İsfahanî, el-Müfredât, s.580.

²⁷⁹ Bakara 2/186.

²⁸⁰ Bakara 2/256.

²⁸¹ Nisa 4/6.

²⁸² Enbiya 21/51.

²⁸³ Kehf 18/66.

²⁸⁴ Kehf 18/44.

²⁸⁵ Hücurat 49/ 7.

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'AN'DA DÜŞÜNMEYİ İFADE EDEN KAVRAMLAR VE TARİHİ SÜREÇTEKİ KULLANIMLARI

Bu bölümde tezimizin asıl konusunu teşkil eden Kur'an'da düşünmeyi ifade eden kavramlar ve türevleri işlendikten sonra Asr-ı Saadet Döneminde düşünme, Asr-ı Saadet sonrası düşünme ve günümüz akliliğinde düşünme konularına değinilecektir. Biz şimdi Kur'an'da düşünmeyi ifade eden kavramlarla başlayalım.

1. Kur'an'da Düşünmeyi İfade Eden Kavramlar Ve Türevleri

1.1. Te'akkul (Akletme)

Kur'an-ı Kerim'de toplam 30 surede, 49 ayette, 50 kez geçen “*Te'akkul*” ifadesi, ilimle insanı koruyan, kale içine alan ve helak edici yollara sürüklemeyen kalbî/ruhî bir kuvvettir.

İsfahanî'ye göre عقل ilmi kabul etmeye hazır olan güce denir. Bu güç ile insanın elde ettiği ilme denir. Bundan dolayı emirel müminun Ali(r.a) şöyle demiştir:

رأيت العقل العقلين فمطبوع و مسموع

و لا ينفع مسموع إذا لم يكن مطبوع

كما لا ينفع الشمس وضوء العين ممنوع

Gördüm ki, akıl iki kısımdır: doğuştan gelen ve işitilen

Doğuştan geleni olmadıkça işitileni fayda sağlamaz.

Tıpkı göz görmediği zaman güneş ışığının yarar sağlamadığı gibi.²⁸⁷

Birinci akıl çeşidine Hz. Peygamber şu sözyle işaret etmektedir: ما خلق الله خلقا

²⁸⁶ Hud 11/97.

²⁸⁷ İsfahanî, *el-Müfredât*, s.716.

أكرم عليه من العقل Allah akıldan daha değerli bir şey yaratmamıştır.²⁸⁸

İkinci akıl çeşidine de şu sözüyle işaret etmektedir: ما كسب عبد شيئاً أفضل من عقل يهديه الى هدى او يردده عن ردى Hiç kimse kendisini hidayete erdirecek ve kötülükten döndürecek bir akıldan daha üstün bir şey elde etmiş değildir.²⁸⁹ Şu ayette kastedilen akıl da budur: وَتِلْكَ الْأَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ وَمَا يَعْقِلُهَا إِلَّا الْعَالَمُونَ bu örnekler; biz bunları insanlara vermekteyiz. Ancak âlimlerden başkası bunlara akıl erdirmez.”²⁹⁰

Yüce Allah’ın kâfirleri akılsızlıkla yerdiği ayet birinci akla değil, ikinci akla örnek gösterilebilir.

وَمَثَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا كَمَثَلِ الذِّبْيِ النَّعِيقِ بِمَا لَا يَسْمَعُ إِلَّا دُعَاءً وَنِدَاءً صُمُّ بَكُمْ غَمٌّ لَهُمْ لَا يَعْقِلُونَ

“İnkâr edenlerin örneği bağırip çağırmadan başka bir şey işitmeyip (duyduğu veya bağırdığı şeyin anlamını bilmeyen ve sürekli) haykıran (bir hayvan)in örneği gibidir. Onlar, sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler; bundan dolayı akıl erdiremezler”²⁹¹

Elmalılı Hamdi Yazır bu ayetin tefsirinde “akıl erdirme” için meselenin bütün incelikleri ve detayları ile zevkini ve faydalarını idrak etme olarak anlam verir.²⁹²

لَقَدْ أَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ كِتَابًا فِيهِ ذِكْرُكُمْ أَفَلَا تَعْقِلُونَ: Andolsun, size bir Kitap gönderdik ki, öğüt ve uyarınız yalnız ondadır.²⁹³ Ayetinde Mevdudî, bu durumun Mekkeli Müşriklere karşı, onların Kur’an’a ve Hz. Peygambere yönelttikleri itirazlara (kâhin, mecnun, şair vb.) bir cevap mahiyetinde olduğunu ifade eder. Ve ona göre aynen şöyle demek istemektedir: bu kitapta anlamadığınız ne var? Onu neden doğru bir yaklaşımla ele almıyorsunuz? Onda kesinlikle hiçbir çelişki yoktur. O sizi, sizin problemlerinizi bilirve hayatınızla ilgili meseleleri ele almaktadır. O sizin fitranınızı kökeninizi ve sonunuzu açıklamaktadır. O doğru ile yanlış birbirinden ayırmaktadır. Ve sizin vicdanınızda kabul ettiği yüce ahlaki değerler ortaya koymaktadır. O

²⁸⁸ İsfahanî, *el-Müfredât*, s.716.

²⁸⁹ İsfahanî, *el-Müfredât*, s.717.

²⁹⁰ Ankebut 29/43.

²⁹¹ Bakara 2/171.

²⁹² Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, İstanbul, 2011, C.6, s.245.

²⁹³ Enbiya 21/10.

halde neden bu kadar kolay ve ve basit bir şeyi anlamak için kafalarınızı kullanmıyorsunuz.²⁹⁴

Akıl olmadığı zaman kulun sorumlu tutulmadığı her ayet de birinci akıl çeşidine işaretler.

Said Nursî ise özelde akletme, genelde ise düşünmenin önemini vurgularken şunu der: "Hem âyât-ı Kur'aniye, başlarında ve âhirlerinde beşeri aklına havale eder, "Aklına bak" der, "Fikrine, kalbine müracaat et, meşveret et, onunla görüş ki, bu hakikatı bilesin" diyor.

Meselâ: Bakınız, o âyetlerin başında ve âhirlerinde diyor ki: "Neden bakmıyorsunuz? İbret almıyorsunuz? Bakınız ki, hakikatı bilesiniz." "Biliniz" ve "Bil" hakikatına dikkat et. "Acaba neden beşer bilemiyorlar, cehl-i mürekkebe düşüyorlar? Neden taakkul etmiyorlar, divaneliğe düşerler? Neden bakmıyorlar, hakkı görmeye kör olmuşlar? Neden insan sergüzeşt-i hayatında, hâdisat-ı âlemden tahattur ve tefekkür etmiyor ki, istikamet yolunu bulsun. Neden tefekkür ve tedebbür ve aklen muhakeme etmiyorlar, dalaletle düşüyorlar. Ey insanlar ibret alınız! Geçmiş kurûnlardan ibret alıp gelecek manevî belalardan kurtulmağa çalışınız!" manasında gelen âyetlerin bu cümlelerine kıyasen çok âyetlerde beşeri aklına, fikriyle meşverete havale ediyor.²⁹⁵

عقل kelimesinin asıl anlamı tutmak ve sınıksız kavramaktır. Örneğin عقل بالعبير عقلا ilacın mideyi tutması/ ishali devenin ipe bağlanması/tutulması, عقلا الدواء البطن عقلا ilacın mideyi tutması/ ishali durdurması عقلت المرأة شعرها kadın saçını bağladı, عقل لسانه Dilini menetti/ tuttu. Bu anlamda kaleye عقل Denmiştir. Çoğulu معقل şeklinde gelir.²⁹⁶

Devenin bağlanması nokta-i nazarından şöyle denir. عقلت ا لمقتول öldürülenin diyeti verdim. Kimisine göre bu sözün asıl anlamı; develerin maktulun velisinin avlusuna bağlanmasıdır. Kimisine göre de onun anlamı; develerin kanın

²⁹⁴ Mevdudî, C.3, s.298.

²⁹⁵ Said Nursî, *Hutbe-i Şamiye*, s.26.

²⁹⁶ İsfahanî, *el-Müfredât*, s.715.

akıtılmasına engel olmasıdır. Sonra diyet neyle ödenirse ödensin عقل diye isimlendirilmiştir.²⁹⁷

Diyeti vermekle yükümlü olanlara ise عاقلة adı verilir. عقلت عنه Onun yerine diyeti ben verdim. Katil değil de onun akrabaları diyeti vermekle yükümlü olduklarında دية معقلة على قومهم \ Onun kavminin vermesi gereken diyet, denir.

اعتقله بشغزبية onu çelmeyle yere attı. اعتقل رمحه لابين ركابه و سهقه Mızrağını kasık ve bacakları arasına koydu.²⁹⁸

Bazılarına göre عقل bir yılın zekâtı demektir. Zira Hz. Ebu Bekir şöyle demiştir. لو منعوني عقالا لقاتلتهم Bana bir yılın zekatını vermezlerse onlarla savaşırım.²⁹⁹ Araplar da şöyle der. أخذ النقد و لم يأخذ العقل , kendisiyle bağlanılan şeyle veya mastarla develerden kinaye yapılmıştır. Nitekim عقلته عقلا و عقلا onu sımsıkı bağladım denir; Tıpkı كتبه كتابا denildiği gibi. معقول de عقل denir.³⁰⁰

عقيلة Korunan ve başkasından men edilen kadın, ici ve benzeri, tıpkı araçların bağlanılan şeye عقل مضنة dedikleri gibi. معقل kendisiyle korunulan dağ veya kale. عقل atların ayaklarında meydana gelen bir hastalıktır. عقل ayakların birbirinden sürtünmesiyle meydana gelen yaralanma.³⁰¹

1.2. Tefekkür

Kur'an'da toplam 13 surede 17 ayette ve 18 yerde geçen bu ifade Türkçeye genellikle derin düşünmek diye tercüme edilir. İsfahani ise bu kavramı ve türevlerini şöyle değerlendirir: فكر (fıkr) bilgiyi bilinene doğru sevk eden güçtür.

تفكر(tefekkür) ise bu işin akli nazara/akıl bakış açısına göre hareket etmesidir ki, bu hayvanlar için değil, insanlar için söz konusudur. Bu da sadece kalpte bir sureti/şekli meydana gelebilen şeyler için kullanılır. Bunun için şöyle rivayet edilmiştir: تفكروا فى

الله و لا تفكروا فى الله Allah'ın nimetlerini düşününüz ama Allah'ın zatını düşünmeyiniz. Çünkü yüce Allah her hangi bir şeyle nitelendirilmekten münezzehtir.

²⁹⁷ İsfahanî, *el-Müfredât*, s.715.

²⁹⁸ İsfahanî, *el-Müfredât*, s.715.

²⁹⁹ İsfahanî, *el-Müfredât*, s.717.

³⁰⁰ İsfahanî, *el-Müfredât*, s.717.

³⁰¹ İsfahanî, *el-Müfredât*, s.715.

أولم يتفكروا في أنفسهم ما خلق الله السموات والأرض وما بينهما إلا بالحق وأجل مسمى *Kendi nefisleri konusunda düşünmüyorlar mı? Allah, gökleri, yeri ve bu ikisi arasında olanları ancak hak ile ve belirlenmiş bir süre (ecel) olarak yaratmıştır.*³⁰² Burada Elmalılı Hamdi Yazır “*düşünmüyorlar mı?*” ifadesi için şu izahta bulunur: yani ilerisini düşünmüyorlar mı? Bu dünya hayatının gelip geçici olduğuna ve bunun bir sonu, gerçek ve değişmez bir ahreti bulunduğuna bütün yerler ve gök delalet edip dururken kendi kendilerine vicdanlarında yahut kendi nefisleri hakkında niye bir düşünüp de bilmiyorlar ki.³⁰³

أولم يتفكروا ما بصاحبهم من جنة إن هو إلا نذير مبين

*Düşünmüyorlar mı arkadaşlarında hiçbir delilik yoktur*³⁰⁴.

في ذلك آيات لقوم يتفكرون *Şüphesiz bütün bunlarda düşünen bir toplum için ayetler vardır.*³⁰⁵ كذلك يبين الله لكم الآيات لعلكم تتفكرون *Böylece Allah size ayetlerini açıklar , umulur ki düşünürsünüz.*³⁰⁶

فكر Kelimesi فكر ovmak'tan çok düşünen adam ki edipler şöyle demiştir. *فكر* dönüşürülmüştür; Ancak *فكر* bu anlamlarda da kullanılır. Bu da işlerin hakikatlerine ulaşmak için onları irdelemek ve araştırmaktır.³⁰⁷

إنه فكر وقدر *“O düşündü ve ölçtü biçti.”*³⁰⁸ Müddesir Suresindeki bu ayette geçen ve vahye karşı sığ ve yanlış düşünce üretmek³⁰⁹ anlamı verilen *فكر* ifadesi düşündü anlamında ama tefekkür etti anlamında değildir. Çünkü tefekkür üzerinde uzun zaman çaba sarfedilen ve övülen bir faaliyet olarak Kur'an'da yer almaktayken, bu fiilin masdarı olan tekfir sadece bu ayette geçmekte ve olumsuz içerikte kullanılmaktadır. Anlaşılan o ki bu ayetin inişine sebep olan Velid Bin Muğire ve onun gibilerin vahiy karşısındaki tutumları derin düşüncelerin ürünü değildir.

³⁰² Rum 30/8.

³⁰³ Elmalılı, C.6, s.266.

³⁰⁴ Araf 7/184.

³⁰⁵ Ra'd 13/3.

³⁰⁶ Bakara 2/219.

³⁰⁷ İsfahani, *el-Müfredât*, s.805.

³⁰⁸ Müddesir 74/18.

³⁰⁹ İslamoğlu M., s.1191.

Onların düşünceleri hınçla üretilmiş, öfkeyle doldurulmuş, köksüz, temelsiz ve asılsız yakıştırmalardan oluşan hezeyanlardan ibaret şeylerdi.³¹⁰

Said Nursî tefekkürü açıklarken şu kapsamlı ifadeler yer verir:

“Evet insanın gözüne gönlüne bambaşka ufuklar açan bu **"Tefekkür"** sebebiyle sadece kalbinin murakabesi ile meşgul olan bir sâlik, kalbi ve bütün letaifi ile birlikte zerrelere kürelere kadar bütün kâinatı azamet ve ihtişamı ile seyr ü temaşa, murakabe ve müşahede ederek, Cenab-ı Hakk'ın o âlemlerde binbir şekilde tecelli etmekte olan esma-i hüsnasını, sıfât-ı ulyasını kemal-i vecd ile görerek, artık sonsuz bir mabedde olduğunu aynelyakîn, ilmelyakîn ve hakkalyakîn derecesinde hisseder. Çünkü içine girdiği "Mabed" öyle ulu bir mabedir ki; milyarlaraya sığmayan cemaatin hepsi aşk ve şevk, huşu' ve istiğraklar içinde Hâlıkını zikrediyor. Yanık, tatlı ve güzel lisanları, şive, nağme, ahenk ve besteleri ile bir ağızdan سُبْحَانَ اللَّهِ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ diyorlar.”³¹¹

Said Nursî tefekkürü, bazen kudret-i Rabbaniyenin mu'cizatını temaşa ederek ibret almak şeklinde³¹², bazen mevcudat sayfelerini, arz ve sema yapraklarını mütalaa edip hayratkarene düşünmek,³¹³ bazen de aşağıda olduğu gibi tefekkürün geçtiği ayetleri zikrederek tefekkürü izah etmeye çalışır:

وَإِنَّ لَكُمْ فِي الْأَنْعَامِ لَعِبْرَةً لَتُنْفِيكُمْ مِمَّا فِي بُطُونِهِ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِمَّا خَلِصًا سَائِغًا لِلشَّارِبِينَ

“Şüphesiz (sağmal) hayvanlarda da sizin için bir ibret vardır. Onların karınlarındaki fişki ile kan arasından (süzülen) içenlere halis ve içimi kolay süt içiriyoruz”

فِيهِ شِفَاءٌ لِلنَّاسِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ

“Onda insanlar için şifa vardır. Şüphesiz bunda düşünen bir toplum için ibretler vardır.”³¹⁴ İşte şu âyetler, Cenab-ı Hakk'ın koyun, keçi, inek, deve gibi mahluklarını insanlara hâlis, safi, leziz bir süt çeşmesi; üzüm ve hurma gibi masnu'ları da insanlara latif, leziz, tatlı birer nimet tablaları ve kazanları; ve arı gibi küçük mu'cizat-ı kudretini şifalı ve tatlı güzel bir şerbetçi yaptığını âyet

³¹⁰ Okuyan, C.3, s.156.

³¹¹ Said Nursî, *Asa-yı Musa*, s.286.

³¹² Said Nursî, *Sözler*, s.325.

³¹³ Said Nursî, *Sözler*, s.239.

³¹⁴ Nahl 16/69.

şöylece gösterdikten sonra tefekküre, ibrete, başka şeyleri de kıyas etmeğe teşvik için *إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ* der, hâtime verir.³¹⁵

1.3. Tezekkür

ذکر Z-k-r kökünden tefe'ul babında kullanılan tezekkür kelimesi dini terminolojide daha çok zikir olarak karşımıza çıkar. Tasavvuf çevresinde sıklıkla kullanılan bu kelimenin zaman içerisinde anlam daralması yaşamış sadece belirli bir ibadetin adı olmuştur. Zikir ve türevleri Kur'an'da 71 surede, 279 ayette ve 292 kere geçer ve çok farklı anlamlarda kullanılır. Genelde Kur'an'da zikr, mezkur, tezkir, tezkire, zikra, tezekkür ve zakire formlarıyla karşımıza çıkan bu kavram ve türevlerine Müfredat'ın müellifinin tarifıyla başlayalım.

ذکر Z-k-r kimi zaman bu kelimeyle, insanın elde ettiği bilgileri kendisiyle koruyabildiği nefsin bir durumu kastedilir. Tıpkı *حفظ* kelimesi gibi; fakat *حفظ* bilginin elde edilmesi, *ذکر* ise söz konusu bilginin akla getirilmesi anlamında kullanılır.

Kimi zaman da onunla, bir şeyin kalbe gelmesi veya söylenen söz kastedilir. Bundan dolayı zikir'in iki kısma ayrıldığı söylenmektedir: Kalb ile zikir; dil ile zikir. Bunların her birisi de iki kısma ayrılır: Unutulan şeyi zikretmek/hatırlamak; unutulan şeyi değil de hafızada var olmaya devam edeni zikretmek.³¹⁶

Her söylenen söze de *ذکر* denir. Dil ile zikre örnek: *لَقَدْ أَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ كِتَابًا فِيهِ ذِكْرُكُمْ*: *Andolsun, size bir Kitap gönderdik ki, öğüt ve uyarınız yalnız ondadır*;³¹⁷ Elmalılı bunu şu şekilde yorumlar: yani sizin muhtaç olduğunuz öğüt ve dillerle destan olacak olan şan ve şerefınız bundadır.³¹⁸

وَهَذَا ذِكْرٌ مُّبَارَكٌ أَنْزَلْنَاهُ أَفَأَنْتُمْ لَهُ مُنْكَرُونَ

*Bu, bereketli bir Zikir'dir ki, onu indirdik*³¹⁹

هَذَا ذِكْرٌ مِّنْ مَّعِيَ وَذِكْرٌ مِّنْ قَبْلِي İşte benimle birlikte olanların zikri ve benden öncekilerin de zikri.³²⁰ Elmalılı'ya göre burada “benimle birlikte olanların zikri” ile kastedilen

³¹⁵ Said Nursî, *Sözler* s.420.

³¹⁶ İsfahanî, *el-Müfredât*, s.398.

³¹⁷ Enbiya 21/10.

³¹⁸ Elmalı, C.5, s.491.

³¹⁹ Enbiya 21/50.

³²⁰ Enbiya 21/ 24.

Kur'an'dır. “Benden öncekilerin de zikri”den kastedilen ise Tevrat ve diğer bilinen kitaplardır. Yani burada Allah'ın varlığını gösteren aklî ve naklî deliller var. Ya sizin ki?³²¹

Mevdudî'ye göre bu ayette adeta şöyle demek istenmektedir: Önceki kitaplar incelendiğinde evrenin yaratıcısının bir tek Allah olduğu ve sadece onun ibadet ve taate layık olduğu görülecektir. Onların mesajlara karşı pervasız ve aldırılmaz bir tavır takınmalarının sebebi de budur.³²²

ءَأَنْزَلَ عَلَيْهِ الذِّكْرُ مِنْ بَيْنِنَا *O Zikir aramızdan ona mı indirildi?*³²³ Yani Kur'an.

ص وَالْقُرْآنِ ذِي الذِّكْرِ *Sad. Zikir/öğüt dolu Kur'an'a andolsun;*³²⁴ Mevdudî'ye göre “zikir sahibi” iki şekilde anlaşılabilir. Birincisi şerefli Kur'an, ikincisi ise nasihat dolu Kur'an. Yani unutulmaları hatırlatıp, gafletten uyandıran Kur'an.³²⁵

Elmalılı'ya göre ise burada zikir üç şekilde anlaşılabilir:

- a-** İsmi anılmak: şeref ve şan manasına gelir. “Gerçekten de o Kur'an, hem senin için hem kavmin için bir şereftir”³²⁶ ayetinde olduğu gibi.
- b-** Anmak, hatırlamak; öğüt ve hatırlama manasına, şeriat ve hükümler, vaad ve tehditler, geçmiş ümmetlerin olaylarından ibrete vesile olacak kıssalar ve haberler gibi.
- c-** Dinde ihtiyaç bulunan şeyleri anlatmak manasına; yani şanlı, öğütlü, din öğreten, ibret dersi veren Kur'an'a yemin olsun ki.³²⁷

فَسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ *Gerçek şu ki bu Kur'an sana ve toplumuna bir zikirdir*³²⁸ Yani senin ve toplumun için bir şereftir/onurdur.

Eğer bilmiyorsanız, Zikir ehline sorun;³²⁹ yani önceki Kitab ehline. Mevdudî de kastedilenin kitap ehli olduğunu ifade eder. Onlar her ne kadar tamamen olmasa da

³²¹ Elmalılı, C.5, s.496.

³²² Mevdudî, C.3, s.303.

³²³ Sad 38/8.

³²⁴ Sad 38/1.

³²⁵ Mevdudî, C.5, s.56.

³²⁶ Zuhruf 43/44.

³²⁷ Elmalılı, C.6, s.511.

³²⁸ Zuhruf 43/44.

diğer semavi kitaplara vakıf olanlar ve daha önceki peygamberlerin kıssalarını bilenlerdir.³³⁰

فَقَدْ أَنْزَلَ اللَّهُ إِلَيْكُمْ ذِكْرًا رَسُولًا *Allah size bir zikir indirmiştir*³³¹

Bazılarına göre, كلمة sözcüğü Hz. İsa'nın bir niteliği olduğu gibi, âyetteki ذكر kelimesi de Hz. Muhammed (S.A.V)'in bir niteliğidir. Zira daha önceki ilâhî kitaplarda onun geleceği müjdelenmiştir. Buna göre رسولا kelimesi, ذكر kelimesinden bedel olur.

Bazılarına göre de رسولا kelimesi ذكرا ile mansûbtur. Sanki Yüce Allah şöyle demiş gibi oluyor: قد أَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ كِتَابًا ذَاكِرًا رَسُولًا يَتْلُو *Size Allah'ın açık açık âyetlerini okuyan Elçiyi zikreden bir Kitab indirdik.*" Bu, tıpkı şu âyet gibidir: أَوْ إِطْعَامٌ فِي يَوْمٍ ذِي مَسْغَبَةٍ يَتِيمًا ذَا مَقْرَبَةٍ

“*Yahut açlık gününde doyurmaktır Bir yetimi.*”³³² يتيما kelimesi, اطعام mastarıyla mansûb olmuştur. Mevdudî'ye göre burada kastedilen peygamberimizdir.³³³

Unutulan şeyi zikretmeye/hatırlamaya örnek: فَإِنِّي نَسِيتُ الْحُوتَ وَمَا أَنْسَانِيهِ إِلَّا الشَّيْطَانُ أَنْ أَذْكُرَهُ *Ben balığı unutmuşum! Muhakkak ki onu sana söylememi unutturan şeytandan başkası değildir*³³⁴

Kalb ve dil ile birlikte olan zikre örnek: فَادْكُرُوا اللَّهَ كَذِكْرِكُمْ آبَاءَكُمْ أَوْ أَشَدَّ ذِكْرًا

*Babalarınızı andığınız gibi, hatta daha kuvvetli bir anıyla Allah'ı anın;*³³⁵

Elmalılı'ya göre İslam'dan önce Araplar, adetleri üzre hac ibadetlerini yaptıktan sonra Mina'da mescid ile dağ arasında bulunan bulunan yere otururlar ve atalarının övgülerini ve özel günlerini anıp hatırlarlardı. Bunun yerine şimdi Mina'da Allah'ın zikri ile meşgul olmak emredilerek o âdetin kaldırılması ve bundan başka hacdan alınan uyanışın devamının gerektiğine işaret buyuruluyor ki şeytan taşlamak

³²⁹ Nahl 16/43.

³³⁰ Mevdudî, C.3, s.29.

³³¹ Talak 65/10-11.

³³² Beled 90/14-15.

³³³ Mevdudî, C.6, s.384.

³³⁴ Kehf 18/63.

³³⁵ Bakara 2/200.

ve tekbirler almak, bunun son ve seçkin bir hatırasıdır. Ve bu şekilde kelime-i tevhiddeki şirki kaldırılma manası, bütün amelî gerekleriyle yapılarak gönderilmiş olmaktadır.³³⁶

“*Rabbinin adını an ve bütün benliğine O'na yönel.*”³³⁷ ayetinde *اُدْكُر* *üzkür* ifadesi “anmak, zikretmek, hatırlamak” anlamındadır. *اِسْمُ رَبِّكَ* ifadesi ise “rabbinin adı, yüceliği” demektir. *اُدْكُر* *üzkür* emri “anmak, hatırlamak” anlamıyla Yüce Allah’ın insan fitratına yerleştiği “O’nu tek ilah olarak tanım” programına uygun olarak hareket ekmektir. *اُدْكُر* *üzkür* emri tıpkı *سَبِّحْ اِسْمَ رَبِّكَ اَلْاَعْلٰى* “*Yüce Rabbinin adını tesbih et.*”³³⁸ A’la Suresi 1. Ayette olduğu gibi, başka yerlerde *سَبِّحْ* “*tesbih et*” şeklinde de gelmektedir. Bu kullanımlar birbirlerinin yerlerini alabilmektedir. Dolayısıyla bu iki kavram birbirinden ayrı değil, birbirini tamamlayan iki kavramdır.

Hatırlatmak için bir şeyin önceden bildirilmesi veya öğretilmesi gerekir. “ilahi gerçekleri hatırlatma” anlamıyla vahyin en yaygın isimlerinden biri de zikir/zikra tezkira’dır. Kur’an’ın hatırlatıcılığı içerdiği ilkeleri insan fitratının yadırgamaması demektir. İnsan iradesinin müdahale etmediği, beşer kanaatlerinin işe karıştırıldığı an duru bir dinî sunum amacına hizmet eden bir faaliyettir.³³⁹

Bir başka husus da Yüce Allah’ın anılması bazı âlimlerimiz tarafından özel olarak namazla ilişkilendirilmektedir. Oysa bu ayetin indiği dönemlerde, yani vahyin ilk günlerinde bugün bilinen ve uygulanan haliyle namaz emrini henüz gelmediği bilinen bir gerçektir. Buradaki emirden maksat önceki ayetlerle uyumlu olacak şekilde, gece ve gündüz Allah’ın yüceliğini anmaya devam etmektir. Gece kalkınca tertil üzere Kur’an okumak, bu emri yerine getirmek demektir. Gece vakitlerinde Kur’an üzerinde yoğunlaşanlar aynı zamanda Yüce Allah’ı zikretmektedirler. Gündüz meşguliyetleri de bu anlamda önem kazanmakta ve Allah’ı zikretmek hayatın tamamını kuşatacak bir boyuta ulaşmış olmaktadır. Çünkü vahyi düşünerek ve hissederek okumaya çalışmak, onu indiren ilahi kudretin yüceliğini anlamaktır.

³³⁶ Elmalılı, C.2, s.63.

³³⁷Müzzemmil 73/8.

³³⁸ A’la 87/1.

³³⁹ Okuyan, C.3,s.40-41.

Bazen de Allah'ı zikretmek tesbih yani sübhanallah, bazen tehlil yani La ilahe illallah, bazen tekbir yani Allahü ekber, bazen de temcid yani Allah'ın bir olduğunu ilan etmek anlamlarını içerir. Ayrıca namaz kılmak, Kur'an tilavet, ilim tahsili ve benzer şekillerde Hz. Peygamber'in gece ve gündüz devam ettiği ve onun hayatını kuşatan bütün eylemleri de kapsar.³⁴⁰

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا “Ey iman edenler! Allah'ı çokça zikredin.”³⁴¹

Ayeti göz önüne alındığında Yüce Allah'ı çokça zikretmenin ayrı bir emir olduğu ortaya çıkacaktır. Devamlılık, görevi ve işleri mümkün olan her fırsatta yerine getirmeyi ifade eder. Allah'tan bağımsız bir alan olmadığı bilincini kazananlar, hayatın her alanında O'nun varlığını ve şahitliğini unutmayarak yaşamının erdemini bilirler. Bunu insanlar içerisinde en iyi ve en başarılı şekilde uygulayan ilk ve tek kişi Peygamber Efendimizdir.

Bununla birlikte; zikir hatırlamakla birlikte gündemde tutmak anlamını da beraberinde taşımaktadır. Gündemini Allah'ın belirlediğini bilmek ve Allah'ı gündeminin asıl unsuru olarak kabul edip bu dikkat ve hassasiyetle yaşamak, yorumunu yaptığımız bu ayette emredilen hususlar içerisinde yer almaktadır. Duyarlılık sahibi insanlar, hem namazlarında ve diğer ibadetlerinde, hem de hayatın her alanında yerine getirdikleri görevlerinde bir anlamda zikir yapmaya devam etmektedirler. Buna göre dua ve istiğfarlarında, davet ve fedakarlıklarında, emirlere sarılmalarında ve yasaklardan kaçınmalarda, hâsılı kelimanın bulunduğu her alanda yerine getirdikleri görevlerinde bir bakıma zikir yapmaya devam etmektedirler.

Hayatın gündüz yaşanan meşguliyetlerinde zikre devam etmek, Yüce Allah'ın yarattığı her şeyi, Kâinata sahip kıldığı erişilmez gücünü temaşa etmek ve O'nu huzurunda saygı ile eğilmek demektir. Yaratılana bakıp Yaratana düşünmek zikirdir. O muhteşem yüceliğin sahibi olan Yüce Allah'ın emir ve yasaklarına riayet etmek işte bu şekilde gerçekleştirilen zikirle mümkün ve anlamlı olur.³⁴²

فَذَكِّرْ إِنْ نَفَعَتِ الذِّكْرُ سَيَذَكِّرُ مَنْ يَخْشَى

³⁴⁰ Okuyan, C.3, s.42.

³⁴¹ Ahzab 33/41.

³⁴² Okuyan, C.3, s.42-43.

*“O halde hatırlatma fayda verecekse öğüt ver. Allah’tan derin saygı duyup ondan korkan kişi öğüt alacaktır.”*³⁴³

Yukarıda “O halde hatırlatma fayda verecekse öğüt ver.” Şeklinde anlam verilen A’la Suresinin 9. Ayetine “o halde fayda vereceği için öğüt öğüt ver.” Diye anlam verenler de olmuştur. Çünkü ayetteki in(ان) edatı bazen ma(ما) yerine kullanılabilmesi fikrinden kaynaklanmaktadır. Al-i İmran Suresindeki 139. ayette olduğu gibi bazen de in(ان) edatı iz(إِذْ) edatı anlamında kullanılabilir. Al-i İmran Suresindeki 139. Ayet şu şekildedir:

وَلَا تَهِنُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ

*“Gevşemeyin, hüüzlenmeyin. Eğer (gerçekten) iman etmiş kimseler iseniz üstün olan sizlersiniz.”*³⁴⁴

Bu tercih ayrıca öğüdün her akıl sahibine bir çeşit fayda vereceği düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Öğüdün ne kadar fayda verip veremeyeceği önceden bilemez ancak öğüt veren kişi görevini yaptığı için bunun ona faydası kesindir. Çünkü tebliğ, önemli bir görevdir. Bunu yapanlar karşılığını sevap olarak elbette alacaklardır. Öğüt verilenler açısından sa sonuçta bazı farklılıklar yaşandığı bilinen bir gerçektir. Nitekim Zariyat Süresi 55. Ayette bu düşüncüyü sesteklemektedir:

وَذَكِّرْ فَإِنَّ الذِّكْرَ تَنْفَعُ الْمُؤْمِنِينَ

*“Sen yine de öğüt ver. Çünkü öğüt mü’minlere fayda verir.”*³⁴⁵

Yine bu meyanda Bakara Suresinin 6. ayeti ile Yasin Suresinin 10. ayeti “uyarıp uyarmaman onlar için birdir; inanmıyorlar” cümlesi “sen uyarsan da olur, uyarmasan da olur” şeklinde anlaşılmalıdır. Dolayısıyla A’la Suresindeki 9. Ayetein “yarar sağlayacaksa öğüt ver” tercümesi sorunludur. Uyarı yapılacaktır, ancak uyarıdan ders alınıp alınmaması onların bileceği bir iştir. Kaldı ki bugün ders almayanların yarın da alıp almayacağı kesin değildir. Bugün ders almayan yarın alabilir. Burada ders almayan başka bir yerde alabilir, birinden etkilenmeyen başka

³⁴³ A’la 87/9-10.

³⁴⁴ Al-i İmran 3/139.

³⁴⁵ Zariyat 51/55.

birinden etkilenebilir. Dolayısıyla ayette öğüt emrinin verenele ilgili kısmı elbette görevdir ve mutlaka yerine getirilmelidir.³⁴⁶

Allah'ın Hz. Musa ve Hz. Harun'u Firavun'a gönderilme gerekçesi ancak bu şekilde anlaşılabilir. Öğüt almayacağı Yüce Allah tarafından bilinmesine rağmen yine de ona tebliğciler göndermesi, bu görevin zorunluluğunu göstermektedir. Benzer şekilde İblis'e yöneltilen emir de insanlara tebliğin önemini kavratmayı amaçlamış olmalıdır. İblis ve Firavun örneği ortada iken, onlar kadar azgın olamayacağı bilinen diğer diğer insanların tebliğden yoksun bırakılması düşünelemez.³⁴⁷

Öğüt, muhatab açısından mü'min için bir hatırlatma ve ders alma vesilesidir. Kafir için ise aleyhte delil olmaktadır. İbn-i Abbas'ın dediği gibi öğüt dostlara yarar sağlar, düşmanlara ise sağlamaz.³⁴⁸

وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ

*"Andolsun Zikir'den sonra Zebur'da da: "Arza mutlaka iyi kullarım vâris olacak." diye yazmıştık'*³⁴⁹ Yani önceki Kitap'tan sonra. Kitaptan kastedilen ise Tevrat'tır.³⁵⁰

هَلْ آتَى عَلَى الْإِنْسَانِ حِينٌ مِنَ الدَّهْرِ لَمْ يَكُنْ شَيْئًا مَذْكُورًا

*İnsanın üzerinden, henüz kendisinin anılan bir şey olmadığı uzun bir süre geçmedi mi?*³⁵¹ Yani insan, her ne kadar Yüce Allah'ın ilminde mevcut ise de kendi zatiyle var olmuş değildir.

أَوْ لَا يَذْكُرُ الْإِنْسَانُ أَنَا خَلَقْنَاهُ مِنْ قَبْلُ وَلَمْ يَكْ شَيْئًا

*"İnsan önceden hiçbir şey değilken kendisini nasıl yarattığımızı düşünmüyor mu?"*³⁵²

Yani, dirilmeyi inkâr eden kişi, yoktan var edildiğini düşünmez mi ki, bununla yeniden dirileceğine delil getirsin!³⁵³

³⁴⁶ Okuyan, C.1, s.96.

³⁴⁷ Okuyan, C.1, s.97.

³⁴⁸ Okuyan, C.1, s.96.

³⁴⁹ Enbiya 21/105.

³⁵⁰ Elmalılı, C.5, s.521.

³⁵¹ İnsan 76/1.

³⁵² Meryem 19/67.

³⁵³ İsfahanî, *el-Müfredât*, s.398.

Şu âyet de aynı anlamdadır: *قُلْ يُحْيِيهَا الَّذِي أَنشَأَهَا أَوَّلَ مَرَّةٍ ۚ وَهُوَ الَّذِي يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ* "Onları yoktan var eden, (yemden) hayat (da) verir"³⁵⁴

Yaratılışı başlatıp tekrarlayan da O'dur."³⁵⁵

وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ Allah'ı anmak elbette daha büyüktür;³⁵⁶ yani, Allah'ın kulunu anması, kulun O'nu anmasından daha büyüktür. Bu da Yüce Allah'ı çokça zikretmeye bir teşviktir.

Elmalılı ise bu ayeti Taha Suresi 14. ayetle açıklamaya başlar ve der ki *وَأَقِمِ* *الصَّلَاةَ لِذِكْرِي* "Beni anmak için namaz kıl"³⁵⁷ ayetinde buyurulduğu üzere namazın hikmeti, gayesi Allah'ın zikridir. Yani Allah'ı anmak ve bu sayede *فَاذْكُرُونِي أَذْكَرُكُمْ* "Öyleyse ise taat ve itaatle anın ki ben de sizi anayım"³⁵⁸ ayetince Allah'ın anmasına ermektir. Bu suretle namaz bir miraçtır. Bunu bilenler *الَّذِينَ يَطْمَئِنُّونَ أَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ* "Her halde rabbine kavuşmayı ummanlar"³⁵⁹ ayetine göre kendilerini her an Rablerinin huzurunda mülakat halinde buluyorlar gibi zevk içinde bir niyet ve ihlâsla kırlarlar. Herhalde Allah'ı anmak yani namaz en büyük iştir. Yani asıl büyük incelikleri detayları ve gerçeği ile Allah'ı anmak ve onun azamet ve kibriyası huzurunda kulun değişiklikleri ve tavırlarıyla acizlik ve ihtiyacını arzetmesi demek olan namaz en büyük amel veya açık ve gizli kötülüklerden men için en büyük sebeptir. Veya Allah'ın sizi anması, sizin onu anmanızdan daha büyüktür. Kul, Allah'ı azamat ve cemaliyle hatırladığı zaman Onun yüce huzurunda açık ve gizli kötülüklerden kaçınarak edeb ve samimiyetle yükseleceği gibi Allah'ın onu hatırlamasını düşündüğü zaman, ilahi huzurda zerre kadar kötülük ile anılmayı kimse arzu etmeyeceğinden her an Allah'ın hoşnutluğuna ve rızasına yükselmek için iyilik

³⁵⁴ Yasin 36/79.

³⁵⁵ Rum 30/ 27.

³⁵⁶ Ankebut 29/45.

³⁵⁷ Taha 20/14.

³⁵⁸ Bakara 2/152.

³⁵⁹ Bakara 2/46.

duygusu ile dopdolu olur. Düşünelim ki Allah Kur'an'ında Firavun gibileri nasıl anıyor, peygamberleri ve müminleri nasıl anıyor?³⁶⁰

Buraya kadar izah etmeye çalıştığımız tezekkürün türevlerinden zikrin tanımıydı. Şimdi de tezekkürün diğer türevlerine bakalım.

ذكرى Çokça anmak. Bu kelime, ذكر kelimesinden daha mübalağalıdır.

وَوَهَبْنَا لَهُ أَهْلَهُ وَمِثْلَهُمْ مَعَهُمْ رَحْمَةً مِنَّا وَذِكْرًا لِأُولَى الْأَلْبَابِ

“Katımızdan ona bir rahmet ve temiz akıl sahiplerine bir öğüt olmak üzere ailesini ve onlarla birlikte bir benzerini de bağışladık.”³⁶¹

ذِكْرٌ فَإِنَّ الذِّكْرَ تَنْفَعُ الْمُؤْمِنِينَ “Hatırlat, çünkü hatırlatmak inananlara yarar sağlar.”³⁶² ذِكْرٌ kelimesi bunlardan başka birçok âyette de geçmektedir. Daha çok daima akılda bulunan, hatırdan çıkmayan, göz önünde bulunan anlamına gelmektedir. تَذْكِرَةٌ (tezkire)’den ve ذِكْرٌ (zikir)’den daha mübalağalıdır.

تَذْكِرَةٌ Bir şeyin kendisiyle hatırlatıldığıdır. Bu kelime اِمَارَةٌ ve دَلَالَةٌ kelimelerinden daha kapsamlıdır: öğüt, uyarı ve hatırlatma anlamına gelmektedir.

فَمَا لَهُمْ عَنِ التَّذْكِرَةِ مُعْرِضِينَ كَلَّا إِنَّهَا تَذْكِرَةٌ

Ne oluyor onlara da Öğüt verip düşündüren şeyden yüz çeviriyorlar³⁶²; “Doğrusu, o bir hatırlatıcıdır”³⁶³ yani Kur'an. Burada Elmalılı Hamdi Yazır'a göre tezkire Yüce Allah'ı andırmak, hak ve vazifeyi düşündürmek, hayrı ve yararı belletmek için bir öğüttür. Ona göre tezkire esasen hatırlatmak, yani bir şeyi anarak onu belletmek ve hatıra getirmek konusunda masdar olmakla beraber unutturmayı hatırlatmaya vesile olan “anımlık” manasına hatırlatıcı, hatıra getirici gibi isim olarak kullanılır. Mesela parmağa bağlanan bir iplik, unutulmayayıp kulağa küpe olacak ibretli bir söz, bir hatıra defteri hep birer tezkire olduğu gibi, bu şekilde verilen öğüt, edilen vaaz ve nasihat, yazılan bir eser, bir mektup ve kitaplar hep birer tezkiredir. Bunda aslında bilinen bir şeyi dalgınlık anında hatıra getirip düşündürmek manası asıl olmakla beraber, o şekilde yeniden bir şey haber vermek ve bildirmek, akla ve hatıra koyup

³⁶⁰ Elmalılı, C.6, s.246.

³⁶¹ Sad 38/43.

³⁶² Müddessir 74/49.

³⁶³ Abese 80/11.

belletmek manası da yok değildir. İşte Kur'an, ayetleri, sahifeleri, süreleri ve bütün görünüşü ile de Allah tarafından bir tezkiredir.³⁶⁴

Mehmet Okuyan'a göre ise tezkire kelimesi "öğüt, Kur'an" anlamına gelmektedir. Bilindiği üzere Kur'an'da pek çok isim ve sıfatından söz edilmektedir. Bunlardan biri de tezkire/Kur'an'ın zikir oluşudur. Kur'an "insanlara gerçekleri ve Yüce Allah'ı hatırlatan" ilahi kaynaklı evrensel bir hitaptır, sesleniştir. Budoğrultuda zikir, tezkire ve zikra kelimeleri de Kur'an'la ilgili mesaj vermektedir. Bu kelime bir anlamda ilahi gerçeklerin muhatablara hatırlatılmasını ifade eder. Bu nedenle Kur'an'ın isimlerinden biri de zikir, tezkire ve zikra'dır. Kur'an bir öğüttür, hatırlatmadır. Tezkire kelimesi "gerçeğin hatırlatılması" anlamına gelmekte ve pek çok ayette Kur'an'ın bir ismi olarak yer almaktadır. Kur'an'ın zikir ve tezkira oluşu, onun fitrata uygun gerçekler içermesi anlamına gelmektedir. Fırtata işlenen "Allah'ı tek ilah olarak tanıma" imzası, Kur'an'ın sunduğu hatırlatmaları fitratın yadırgamayacağını ortaya koymaktadır. İnsan daha önce aşına olduğu şeyleri duyunca onları hatırlar ve zihninde herhangi bir çelişki ile karşılaşmaz. Bu itibarla zikir ve fitrat uyumu son derece önemlidir.³⁶⁵

وَذَكِّرْهُمْ بِأَيَّامِ اللَّهِ ذَكَرْتَهُ كَذَا Falan şeyi ona hatırlattım: *"Onlara Allah'ın günlerini (geçmiş milletlerin başlarına gelen olaylar) hatırlat"*³⁶⁶

Elmalılı'ya göre burada kastedilenin tarihte ümmetlerin başından geçen ve doğrudan doğruya Allah'ın kudretini gösteren, Allah dedirten acı veya tatlı büyük olayları hatırlatarak veya Allah'ın nimetlerini, musibetlerini hatırlatarak vaaz ve nasihat et, demektir.³⁶⁷

أَنْ تَضِلَّ إِحْدَيْهِمَا فُتِّدِكِرَ إِحْدَيْهِمَا الْآخَرَى *"Bu, onlardan biri unutacak olursa, diğerinin ona hatırlatması içindir."*³⁶⁸Bazıları âyeti; biri değerine tekrar anımsatır, diye yorumlamaktadır. Bazılarına göre ise, âyetin anlamı şudur: Hüküm vermede biri diğerini erkek konumuna getirir.

³⁶⁴ Elmalılı, C.8, s.578.

³⁶⁵ Okuyan, C.3, s.212.

³⁶⁶ İbrahim 14/5.

³⁶⁷ Elmalılı, C.5, s.189.

³⁶⁸ Bakara 2/282.

Bazı âlimler; فَادْكُرُونِي اذْكُرْكُمْ “Beni hatırlayın ki ben de sizi hatırlayayım”³⁶⁹ âyeti ile يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ³⁷⁰ âyeti arasındaki fark konusunda şöyle demişlerdir: فَادْكُرُونِي; âyeti, Yüce Allah’ı tanımakla üstün bir güce sahip olan Hz. Muhammed’in sahabesine hitap etmekte ve vasıtasız bir şekilde Allah’ı anmalarını emretmektedir. اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ âyeti ise, ancak verdiği nimetlerle Allah’ı bilen Israiloğullarına hitap etmekte; onları Allah’ın nimetlerini düşünmelerini ve onların vasıtasıyla O’nun bilgisine ulaşmalarını emretmektedir.

“Andolsun biz, Kur’an’ı düşünüp öğüt almak için kolaylaştırdık. Var mı düşünüp öğüt alan?”³⁷¹ Ayetindeki ifade aynı surenin 22, 32 ve 40. Ayetlerde de aynen yer almakta, böylece Kur’an’ın üzerinde düşünülüp öğüt alınacak bir kitap olduğu, onun bu aydınlatıcı özelliğini önceki kavimlere dair verdiği örneklerle daha da canlı duruma getirdiği halde muhataplarınca gösterilen duyarsızlığa vurgu yapıp bu tutum kınanmaktadır. Bu ayetteki “düşünecek olan” diye çevrilem müddekir kelimesini “ibret alan, öğüt alan, ders çıkararı” şeklinde de tercüme etmek mümkündür. “Düşünecek yok mu” ifadesi “hayırlı olanı isteyen var mı ki yardım edilsin!” manasıyla da açıklanmıştır. Diğer yandan buradaki “kolaylaştırdık” anlamına gelen lafızdan hareketle Kur’an’ın kendine özgü ifade özellikleri, anlaşılma ve ezberlenmesinin kolay oluşu gibi hususlar üzerinde durulmuştur.³⁷²

Ancak şunu da ifade etmek gerekir ki burada geçen مُدْكِرٍ kelimesinin sülasi üçlüsü z-k-r değil d-k-r’dir. دَكِرَ Herhangi bir muallime, herhangi bir aracıya gerek kalmadan düşünüp öğüt almak anlamındadır.

الدَّكْرَيْنِ حَرَّمَ أَمَ الذَّكَرُ كَأَلَانِي ذَكَرَ Erkek: Dişinin zıddıdır: الذَّكَرَيْنِ حَرَّمَ أَمَ الذَّكَرُ كَأَلَانِي “İki erkeği mi haram kıldı, yoksa iki dişiyi mi?”³⁷⁴ Bu kelimenin çoğulu ذَكَرَ ve ذَكَرَانِ gelir: ذَكَرَ Hem erkekler, hem dişiler. ذَكَرَ kinaye yoluyla belli organ

³⁶⁹ Bakara 2/152.

³⁷⁰ Bakara 2/40.

³⁷¹ Kamer 54/17.

³⁷² Kur’an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir, DİB Yayınları, Ankara 2012, C.s.188.

³⁷³ Ali İmran 3/36.

³⁷⁴ En’am 6/144.

erkek tenasül uzvu anlamında da kullanılır. مذكر Erkek doğuran kadın. مذكر Sürekli erkek doğuran kadın; ناقه مذكرة : Cüssesinin iri olmasından dolayı erkek deveye benzeyen dişi deve. سيف ذو ذكر و مذكر Erkeğe benzetilerek; keskin kılıç, denir. نكور Kalın/İri bakla.³⁷⁵

Buraya kadar türevlerini ve anlamlarını vermeye çalıştığımız tezekkür kavramının anlamına bakmadan önce Kur'an'daki kullanımına bakalım. Kur'an'da genelde تَفَعَّل (tefa'ul) babında geçen bu kavram bazen ت (te) harflerinden biri hazfedilerek bazen de hazfedilmeden kullanılır.

وَحَاجَّهُ قَوْمُهُ قَالَ أَتُحَاجُّونِي فِي اللَّهِ وَقَدْ هَدَانِ وَلَا أَخَافُ مَا تُشْرِكُونَ بِهِ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ رَبِّي شَيْئًا وَسِعَ رَبِّي كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًا أَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ

“Ve (sonra) halkı onunla tartışmaya girdi. (Bunun üzerine) onlara: "Beni doğru yola ileten O iken benimle Allah hakkında hala tartışıyor musunuz? Ama Ondan başka ilahlık yakıştırdığınız hiçbir şeyden korkmuyorum, (zira hiçbir kötülük bana dokunmaz) Rabbim dilemedikçe. Rabbim her şeyi bilgisi ile kuşatır; peki bunu hiç düşünmüyor musunuz?”³⁷⁶ Ayetinde تَتَذَكَّرُونَ şeklinde ifade edilen tezekkür kelimesinde ت hazfedilmemiştir. Ancak

مَثَلُ الْفَرِيقَيْنِ كَالْأَعْمَى وَالْأَصْمَى وَالْبَصِيرِ وَالسَّمِيعِ هَلْ يَسْتَوِيَانِ مَثَلًا أَفَلَا تَذَكَّرُونَ

“Bu iki bölük insanın kıyaslanması, kör ve sağır olan kimseyle gören ve işiten kimsenin kıyaslanması gibidir: bu ikisi yapı olarak hiç bir tutulabilir mi? Hiç değilse, bunu aklınızda tutmayacak mısınız?”³⁷⁷ Ayetinde ise ت hazfedilmiştir.

Belâğat'ül Kelime fi't-Tabiri'l Kur'an isimli eserin müellifine göre bu durumun sebebi şudur: En'am Suresinde İbrahim (a.s)'ın kavmi ile tartışmasından bahsediyor. Bu ayetten önceki ayetler şu şekildedir:

فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ رَأَى كَوْكَبًا قَالَ هَذَا رَبِّي فَلَمَّا أَفَلَ قَالَ لَأُنَبِّئَنَّ مِنْ الْقَوْمِ الضَّالِّينَ فَلَمَّا رَأَى الشَّمْسَ بَازِعَةً قَالَ هَذَا رَبِّي هَذَا أَكْبَرُ فَلَمَّا أَفَلَتْ قَالَ يَا قَوْمِ إِيَّيَ بَرِيءٌ مِمَّا تُشْرِكُونَ إِيَّيَ وَجْهْتُ وَجْهِيَ لِلَّذِي فَطَرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ حَنِيفًا وَمَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ

³⁷⁵ İsfahanî, el-Müfredât, s.398.

³⁷⁶ Enam 6/80.

³⁷⁷ Hud 11/24.

"Sonra, gece onu karanlığı ile örttüğü zaman (gökte) bir yıldız gördü (ve) haykırdı: "İşte benim Rabbim bu!" Ama yıldız kaybolunca, "Ben batan şeyleri sevmem!" diye söylendi. Sonra, ayın doğduğunu görünce, "İşte benim Rabbim bu!" dedi. Ama ay da batınca, "Gerçekten, eğer Rabbim beni doğru yola iletmezse ben kesinlikle sapkınlığa düşmüş kimselerden olurum!" dedi. Sonra, güneşin doğduğunu görünce, "İşte benim Rabbim bu! Bu (hepsinin) en büyüğü!" diye haykırdı. Ama o (da) kaybolunca: "Ey halkım!" diye seslendi, "Bakın, sizin yaptığınız gibi, Allahtan başkasına ilahlık yakıştırmak benden uzak olsun! Bakın, ben bâtıl olan her şeyden uzak durarak yüzümü gökleri ve yeri var eden Allah'a çevirmekteyim ve ben Ondan başkasına ilahlık yakıştıranlardan değilim!"³⁷⁸

Bu ayetlerde İbrahim (a.s) putlara tapan kavmine yerin ve göklerin melekûtuna bakarak yaratan rabbini buldurmaya çalışıyor ve onları derin düşünmeye sevk etmeye çalışıyor. Ki bu durum zaten uzun düşünmeyi gerektirir. Bundan ötürü ت harflerinden biri hafzedilmedi ve fiil tam olarak sabit kaldı. Ancak Hud Suresindeki ayette ise kör ile görenin veya sağır ile işitenin aynı olmadığını anlamak için uzun süreli bir düşünmeye ihtiyaç yoktur.

Peki, Mü'min(Ğafır) Suresi 57. ayette yapılan kör ve görenin eşit olmadığını ifade eden ayette neden ت harflerinden biri hafzedilmedi? Ayet şu şekildedir:

وَمَا يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَلَا الْمُسِيءُ قَلِيلًا مَّا تَتَذَكَّرُونَ

(Öyleyse,) gören ile görmeyen bir olmaz; iman edip doğru ve yararlı işler yapanlar ile kötülük işleyenler de bir değildir. Bundan ne kadar da az ders çıkarıyorsunuz?³⁷⁹

Müellif bu ikisi arasındaki farkın gayet açık olduğunu ifade ettikten sonra şunu der: Burada ayet, kendilerine herhangi bir bilgi gelmeden Allah'ın ayetleriyle cedelleşen ve mü'minlerin kendilerinden daha üstün olmadığını kabul eden, tam tersi kendilerinin ondan üstün olduğunu iddia eden kâfirlerden bahsetmektedir. Yani demek isteniyor ki iman sahibi salih amel işleyen bir mü'min ile seyyi'e(kötülük) işleyen bir kâfir bir değildir. Kâfirler de bu gerçeği kabul etmede inat ettikleri için

³⁷⁸ En'am 6/76-79.

³⁷⁹ Mü'min 40/58.

filin kalıbında bulunan ت hazfedilmedi.³⁸⁰

Şu ayet de uzun ve derin düşünmeye gerek kalmayacak kadar gayet açık olduğu için ت hazfedilmiştir:

أَفَمَنْ يَخْلُقُ كَمَنْ لَا يَخْلُقُ أَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ

“O halde, (düşünün, bütün bunları) yaratan (Allah), hiçbir şey yaratamayan herhangi bir (varlıkla) kıyaslanabilir mi? Hâlâ aklınızı başınıza toplamayacak mısınız?”³⁸¹

Yine bu ayette aynı şekildedir.

أَفَرَأَيْتَ مَنْ اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَوَاهُ وَأَضَلَّهُ اللَّهُ عَلَىٰ عِلْمٍ وَخَتَمَ عَلَىٰ سَمْعِهِ وَقَلْبِهِ وَجَعَلَ عَلَىٰ بَصَرِهِ غِشَاوَةً فَمَنْ يَهْدِيهِ مِنْ بَعْدِ اللَّهِ أَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ

“Kendi arzu ve özlemlerini tanrı edinen ve (bunun üzerine) Allah'ın, (zihninin hidayete kapalı olduğunu) bilerek saptırdığı, kulaklarını ve kalbini mühürlediği ve gözlerinin üzerine bir perde çektiği (insan)ı, hiç düşündün mü? Allah'ın onu terk etmesinden sonra kim ona doğru yolu gösterebilir? O halde, hiç düşünüp ders çıkarmaz mısınız?”³⁸²

Müellif, yukardaki ayette uzun süre düşünmeyi gerektirmemesini iddia ederken iddiası ıspat için şu soruları sorar:

- 1- Hevasını ilah edineni,
- 2- Allah'ın bir bilgiden ötürü saptırdığı,
- 3- Allah'ın kulaklarını mühürlediği,
- 4- Allah'ın kalbini mühürlediği,
- 5- Allah'ın gözüne perde çektiğini Allah hidayete erdirir mi?

³⁸⁰Fazıl Salih Samirâî, *Belağat'ül Kelime fi't-Tabiri'l Kur'an*, Kahire, Mektebet'ün-Nehda, 2006, s.17-20.

³⁸¹Nahl 16/17.

³⁸²Casiye 45/23.

اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ إِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ وَلَا تَتَّبِعُوا مِنْ دُونِهِ أَوْلِيَاءَ قَلِيلًا مَّا تَذَكَّرُونَ

Rabbimizin katından size indirilene uyun; Ondan başka önderlerin ardından gitmeyin. Ne kadar az tutuyorsunuz aklınızda bunu.”³⁸³Bu ayette ise تَذَكَّرُونَ gelmesinin sebebi ise müellife göre muhatabın mü'minler olmasındandır. Bunu kendisinden önce gelen ayetten anlıyoruz. Kendisinden sonra gelen ayette şöyledir:

كِتَابٌ أَنْزَلَ إِلَيْكَ فَلَا يَكُنْ فِي صَدْرِكَ حَرَجٌ مِنْهُ لِتُنذِرَ بِهِ وَذِكْرَى لِلْمُؤْمِنِينَ

“(Yücelerden) bir ilahi kelâm indirildi sana artık gönlünde bu konuda herhangi bir şüpheye yer verme- ki, onunla, (yoldan sapanları) uyarabilesin ve (böylece) inananlara da öğütte bulunabilesin”³⁸⁴

اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ مَا لَكُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا شَفِيعٍ أَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ يُدَبِّرُ الْأَمْرَ مِنَ السَّمَاءِ إِلَى الْأَرْضِ ثُمَّ يَعْرُجُ إِلَيْهِ فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ أَلْفَ سَنَةٍ مِمَّا تَعُدُّونَ

Allah'tır gökleri ve yeri ve ikisinin arasında bulunan her şeyi altı devrede yaratan ve sonra Kudret ve Hakimiyet Tahtı'na oturan; (Hesap Günü) ne sizi O'ndan koruyacak, ne de size şefaath edecek birini bulamazsınız: hâlâ düşünüp ders almaz mısınız? Göklerden yere kadar bütün mevcudatı O düzenleyip yönetir; ve sonunda tümü, sizin hesabınızla bin yıl (kadar) süren bir Gün'de (yargılanmak üzere) O'na yükselir.”³⁸⁵

إِنَّ رَبَّكُمْ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ يُدَبِّرُ الْأَمْرَ مَا مِنْ شَفِيعٍ إِلَّا مِنْ بَعْدِ إِذْنِهِ ذَلِكَ اللَّهُ رَبُّكُمْ فَاعْبُدُوهُ أَفَلَا تَذَكَّرُونَ

“Gerçek şu ki, sizin Rabbiniz, gökleri ve yeri altı evrede yaratan, sonra da kudret ve egemenlik makamına geçip varlığı yöneten Allah'tır. O'nun izni olmadıkça, araya girip kayıracak kimse yoktur. İşte böyledir sizin Rabbiniz: öyleyse (yalnızca) O'na kulluk edin: artık bunu (iyice) aklınızda tutmayacak mısınız?”³⁸⁶

Yukarıdaki iki ayete gelince; Secde Suresindeki ayette fiil tam kullanılmıştır(تَذَكَّرُونَ), Yunus Suresindeki ayette de harflerden biri

³⁸³ Araf 7/3.

³⁸⁴ Araf 7/2.

³⁸⁵ Secde 32/5-6.

³⁸⁶ Yunus 10/3.

hazfedilmiştir(أَفَلَا تَذَكَّرُونَ). Bu durum da şundan kaynaklanmaktadır. Secde Suresinde ayrıntıları verilen şeyler Yunus Suresinde detaylı verilmemiştir. Şöyle ki;

1. Yunus Suresinde خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ (Yeri ve göğü altı günde yarattı.) ifadesi yer alırken, Secde Suresinde وَمَا يَبْيُئُهُمَا (o ikisi arasında) ilave edilmiştir.
2. Yunus Suresinde يُدَبِّرُ الْأَمْرَ (...işleri yerli yerince düzene koyuyor...) ifadesi yer alırken Secde Suresinde يُدَبِّرُ الْأَمْرَ مِنَ السَّمَاءِ إِلَى الْأَرْضِ ثُمَّ يَعْرُجُ إِلَيْهِ فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ أَلْفَ سَنَةٍ مِمَّا تَعُدُّونَ (Göklerden yere kadar bütün mevcudatı O düzenleyip yönetir ve sonunda tümü, sizin hesabınızla bin yıl (kadar) süren bir Gün'de (yargılanmak üzere) O'na yükselir.”ilave edilmiştir.
3. Yunus Suresinde مَا مِنْ شَيْعٍ إِلَّا مِنْ بَعْدِ إِذْنِهِ “O'nun izni olmadıkça, araya girip kayıracak kimse yoktur.” İfadesi yer alırken Secde Suresinde مَا لَكُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا شَفِيعٍ “ne sizi O'ndan koruyacak, ne de size şefaate edecek birini bulamazsınız” ziyadesi vardır. Bu durumda Secde Suresinde uzun bir düşünmeyi gerektiren durumlarda fiili uzattırılırken, Yunus Suresinde de fiilin harflerden birisinin hazfedilmesine sebep olmuştur.³⁸⁷

Tezekkürün kullanımı ile ilgili bu açıklamadan sonra biraz da anlamı üzerinde duralım. Dikkat edilirse gerek harflerden birisinin hazf edilmiş olsun gerekse hazfedilmemiş hali olsun yukarıdaki ayetlerde genelde öğüt almak, ibret almak, ders çıkarmak düşünmek şeklinde anlamlar verildi.

Risale-i Nur'un Müellifi Said Nursî tezekkür konusundan bahsederken onun nisyân ve dalalet olan tenakuzundan bahsederek şöyle der:

“İlem Eyyühel-Aziz! İnsan nisyandan alındığı için, nisyana müpteladır. Nisyânın en kötüsü de nefsin unutulmasıdır. Fakat hizmet, sa'y, tefekkür zamanlarında nefsin unutulması, yani nefse bir iş verilmemesi dalalettir. Hizmetler görüldükten sonra neticede, mükâfat zamanlarında nefsin unutulması kemaldır. Bu itibarla ehl-i dalal ile ehl-i kemal, nisyân ve tezekkürde müteakistirler. Evet, dâll olan kimse, bir iş ve bir ibadet teklifinde başını havaya kaldırarak firavunlaşır. Lâkin mükâfatın, menfaatin tevziinde bir zerreyi bile terk etmez. Amma nefsin unutan ehl-

³⁸⁷ Fazıl Salih Samirâî, s.21.

i kemal sa'y, tefekkür, sülûk zamanlarında her şeyden evvel nefsinin ileri sürüyor; fakat neticelerde, faidelerde, menfaatlerde nefsinin unutmakla en geriye bırakıyor.”³⁸⁸

Hatırlamak ve hatırlatmak anlamına gelen zikir kökünden türeyen tezekkür ifadesi daha çok öğüt almak, ibret olmak, ders almak şeklinde Türkçeye tercüme edilir. Bu doğru olmakla birlikte eksik bir tanımlamadır. Çünkü tezekkür ifadesi tefe’ul babından gelmektedir ve tefe’ul babı daha çok uzun süreç ve çalışma gerektiren fiiller için kullanılır. Örneğin öğrenmek anlamına gelen teellüm ifadesi bu türdendir. Çünkü öğrenme kısa vadede değil de uzun vadede çalışmayı ve emek harcamayı gerektiren bir fiildir. Bunun için tezekkür ifadesi dikkatin aktif olduğu bir şekilde olayları veya nesnelere gözlemleyerek, gözlemleyerek ve çıkarımlarda bulunarak kendi hayatına şekil vermek diye de tarif edilir.

Bunun haricinde tezekkürün diğer türevleri hakkında bilgi verilirse zikir; hatırlamak ve hatırlatmak anlamlarına gelir. Tasavvufta kullanılan zikir ifadesi belli ritüelleri belirli şekil ve zammada tekrarlayarak yapılan ibadettir. Bu doğru olmakla birlikte eksik bir tanımlamadır. Dikkat edilirse zikir kavramının bu şekilde tanımlanması sadece tasavvuf çevrelerinde mevcuttur. Gerek müfessirler gerekse kavram kitaplarının müellifleri tarafından böyle bir tanımlama, en azından tamamen böyle bir tanımlama yapılmamıştır. Dolayısıyla zikri; namazın sonunda yapılan tesbihatlar gibi, bazen belli sözleri tekrarlayarak yapılan bir ibadet olduğu gibi; bazen Allah’ın azameti hakkında düşünmek, bazen Kur’an’ı anlamak, bazen haram ve helal konusunda Allah’ı ve emirlerini hatırlayarak tavır belirlemek, bazen iyiliği emredip kötülükten men etmek, bazen problemlere çözüm üretmek gibi hayatımızın her anının kuşatan bir kavram olarak görmek gerekir.

Tezekkürün diğer ifadelerinden olan zikra ve tezkire hatırlatma, hatırlatan olay veya nesne, uyarı anlamlarına gelir. Ancak zikra, tezkire’ye göre daha önemli ve daha vurgulu bir anlama sahiptir. Tezkiye ise düşünüp öğüt almak anlamındadır.

³⁸⁸ Said Nursî, *Mesnevi-i Nuriye*, s.238.

1.4. Tedebbür

Tedebbür, sülasisi دبر olup, دبر الشيء dendiği zaman bir şeyin sonu, akıbeti ve nihayeti ifade edilmiş olur. Zıddı قبل'dür(bir şeyin öncesi).

Lisan'ül Arab'da bir şeyin sonucuna bakmak olarak ifade edilir. Söz ile tedebbür etmek ise sözün evvelini ve ahirini düşünerek ve birkaç kez daha düşünerek konuşmak demektir. Bir işte tedebbür etmek ise yine o işi düşünmek diye ifade edilmiştir.

Seyyid Şerif Cürcanî'nin Tar'ifat'ında ise işlerin sonuçlarına bakarak ibret almak olarak ifade edilmiştir. Bu da düşünmeye daha yakındır. Ancak düşünme kalbin delillerle düşünmesi iken tedebbür işin sonucuna bakmaktır.

Mu'cem'ül Vesit'te ise bir işi yönetmek ve sonucuna bakmaktır.

Kur'an'daki tedebbür ise ayetler üzerinde durmak, onları düşünmek, ayetlerden etkilenmek, ayetleri örnek almak ve onlardan faydalanmaktır.

Kur'an'dan faydalanmak istediğin zaman onun okunuşu esnasında kalbini onda toplaman, kulağını vermen ve Kur'an'ın Mütekellimi'nin sana hitap ediyor gibi dinlemendir.

Suyutî ise kıraati düşünerek ve anlayarak biçimlendirmektir, der. Bunun özelliği ise kalbin telaffuz edilen mananın tefekkürüyle kalbin meşgul olmasıdır. Bununla her ayetin manası bilinir, emir ve nehiyeler düşünülür ve bunların kabulüne inanılır.

Mehmet Okuyan'a göre tedebbür "bir şeyi etraflı bir şekilde incelemek, mesajları inceden inceye detaylı bir şekilde ele almak, ayetlerin arka planını görebilmek, mevcuda bakarak ilerisi için önlem alabilmek ve nihayet konunun köküne inebilmektir." Bu yapıyla tedebbür "satıra bakarak satır arasını görebilmek, söylenene bakarak söylenmek isteyen anlayabilmek" demektir.³⁸⁹

İsfahanî'ye göre دبر الشيء bir şeyin arkası, قبل'nün zıddıdır. Bu iki kelimeyle iki insan organına kinaye yapılır. دبر veya دبر formunda gelen bu kelimenin çoğulu ادبارdır. Allah buyurur ki

³⁸⁹ Okuyan, C.1, s.147.

وَمَنْ يُؤَلِّمْ يَوْمَئِذٍ نُبْرَهُ “O gün arkasını düşmanına dönen kimse”³⁹⁰

وَأَدْبَارَهُمْ يَضْرِبُونَ وَجُوهُهُمْ “Yüzlerine ve arkalarına vuruyorlardı”³⁹¹ yani önelerine ve arkalarına.

فَلَا تُؤَلُّوهُمْ الْأَدْبَارَ “Onlara arkanızı dönmeyin.”³⁹² Bu ayet savaşta hezimete uğramaktan/kaçmaktan nehyedilmektedir.

وَمِنَ اللَّيْلِ فَسَبِّحْهُ وَأَدْبَارَ السُّجُودِ

“Geceleri ve her namazın arkasında O’nun şanını yüceltin”³⁹³ Yani namazların sonunda. Secdeleri yaptıktan sonra yapılması buyrulan tesbihe gelince bundan maksat yapılan namazdan sonra yapılan zikir de olabilir. Farzdan sonra eda edilen nafileler de olabilir. Hz. Ömer, Hz. Ali’nin oğlu Hz. Hasan, Ebu Hureyre, İbn-i Abbas, Şabi, Mücahit, İkrime, Hasan Basri, Katade, İbrahim Nehaî ve Ezvaî bundan, namazdan sonra kılınan iki rekât namaz murat edilmektedir, demektedirler. İbn-i As’ın oğlu Abdullah ve bir rivayete göre de bundan maksat namaz, sonra zikir görüşündedirler.

İbn-i Zeyd de, bu buyruktan maksat; nafileler de kılınmalı düşüncesindedir.

Zeyd bin Sabit rivayet ediyor ki: Hz. Peygamber bize her namazdan sonra 33’er kere Sübhanellah, Elhamdülillah ve 34 kere de Allahüekber demeye devam etmemizi tavsiye buyurdu.

Bundan başka zikir çeşitleri peygamberimizden rivayet edilmiştir. Ancak asıl maksat, birkaç özel kelimenin dilden eksik edilmemesi değil, aksine o kelimeler içinde ifade edilen manaların zihinde taze ve sağlam olarak tutulması olduğunu hatırdan çıkarmamak gerekir. Bu sebeple hangi zikir yapılırsa yapılsın manasını anlamalı, sonra da manayı hatıra getirerek zikretmelidir.³⁹⁴

Elmalılı; “secdelerin arkasından” ifadesinden kastedilenin akşam namazının son sünnetine işaret olduğunu söyleyenlerin de çok olduğunu söyler.³⁹⁵

³⁹⁰ Enfal 8/16.

³⁹¹ Enfal 8/50.

³⁹² Enfal 8/15.

³⁹³ Kaf 50/40.

³⁹⁴ Mevdudî, C.5, s.488.

³⁹⁵ Elmalılı, C.7, s.271.

Tur 49. ayeti و إدبار النجوم Ve “Ve yıldızların ardından” şeklinde okunmuştur. Zarf yapılmış bir mastardı. Tıpkı مقدم الحج ve خفوق النجم gibi. ادبا ise çoğul bir isimdir.

Bu kökten kimi zaman failin, kimi zamanda mef’ulun arkası nokta-i nazardan kelimeler türetilir. Birinci kısma örnek: دبر فلان falan kimse sırtını çevirdi. همس الدابر geçen gün. وَاللَّيْلِ إِذْ أَدْبَرَ “Dönüp gittiği zaman geceye”³⁹⁶. İkinci kısma örnek دبر دبر ok hedefin arkasına düştü. دبر الفلان القوم falan kişi kavmin arkasına geçti. Allah buyurur ki أَنْ دَابِرَ هُوَ لَاءِ مَقْطُوعٍ مُصْبِحِينَ “Sabaha çıkarırken arkaları/kökleri çıkarılmış” olacaktır. فَفُطِعَ دَابِرُ الْقَوْمِ الَّذِينَ ظَلَمُوا

“Haksızlık eden milletin arkası kesildi”³⁹⁷ Elmalılı Hamdi Yazır bu ayette kastedilenin; artık o zulmeden, şükür yerine küfreden kavmin ardının alınması, kökünün kesilmesi olduğunu ifade eder. Yani arkalarında hiç kimse bırakılmadı, hepsi yok edildi ve bu şekilde zulümlerine son verildi.³⁹⁸

دابر mekan, zaman ve mertebe açısından geri kalan ve başkasına tabi olunan anlamındadır. ثُمَّ أَدْبَرَ وَاسْتَكْبَرَ yüz çevirip geri gitti. Allah buyurur ki “Yüz çevirip arkasını döneni çağırır durur”³⁹⁹ وَتَوَلَّى “Sonra da sırt çevirdi ve büyüklük tasladı (istikbar).”⁴⁰⁰ Hz.. Peygamber şöyle buyurmuştur. وَلَا تَدَابِرَ الْقَوْمِ بَرِّبْرَيْنِ تَقَاطَعُوا و لا تدابروا كونوا اخوانا عبادالله birbirinize sırt çevirmeyin, ey Allah’ın kulları, kardeş olun!

Hadiste geçen و لا تدابروا ifadesi şöyle yorumlanmıştır: Biriniz arkadaşınızı arkadan zikretmesin. استدبار bir şeyin arkasına yönelmektir. تدابر القوم Halk birbirine sırt çevirdi دابرته /دابرته yani arkasından ona düşmanlık yaptım- fiilinin masdarıdır.

فَالْمُدْبِرَاتِ أَمْرًا Allah buyurur ki İşlerin sonunu düşünmektir.

³⁹⁶ Müddessir 74/33.

³⁹⁷ Enam 6/45.

³⁹⁸ Elmalılı, C.3, s.467.

³⁹⁹ Müddessir 74/23.

⁴⁰⁰ Mearic 70/17.

*Derken işi bir düzen içinde evirip çevirenlere (yemin olsun ki)*⁴⁰¹ Yani bir takım işleri düzenlemekle görevli meleklerle. Hz. Ali, Mücahid, Ata, Ebu Salih, Hasan Basri, Katade, Rebi İbni Enes ve Süddi'ye göre de bu meleklerle işaretir. Başka bir ifadeyle Allah'ın emriyle melekler bu kâinatı idare etmektedirler. Her ne kadar bu konuda Rasulullah'tan bir hadis rivayet edilmemişse de her halükarda bu yorumun dayanağı Rasulullah olmalıdır.⁴⁰²

Ayrıca tedbir kişinin köleyi geriden; yani kendi ölümünden sonra hürriyetine kavuşturmasıdır(kölesinin hürriyetine kavuşmasını kendi ölümüne bağlamasıdır). دبار insanın ardını kesen helaktır/yok olmaktır.

Cahiliye döneminde insanlar Çarşamba gününü uğursuz saydıkları için ona دبار derlerdi. Fital için kullanılan دبیر kelimesi, مدبور yani, arkaya doğru bükülen şey anlamındadır. قبييل ise bunun tersidir. رجل مقابل مدابر her iki(hem ana, hem baba) tarafından asil olan adam. شاة مقابلة مدابرة Hem önden hem arkadan kulağı kesik olan koyun. دابرة الطائر Kuşun arka parmağı, دابرة الحافر Bileğin etrafı دبور Batıdan esen rüzgar: bilinen bir rüzgardır. دبرة Ekilen yer, çoğulu دبار dır. Şair şöyle der: على جربة تعلقو الدبار غروبها Bir tarlan üzerine onun batışı evleklerin üzerinden aşmakta.

دبر Silahı(iğnesi) arka tarafında olan bal arısı, eşek arısı ve benzeridir. Tekili دبرة şeklinde gelir. Ayrıca دبر Sahibinin ölümünden sonra geriye kalan çok mala denir. Bu kelimenin ikili ve çoğulu gelmez. دبیر البعير دبرا deve yarasından dolayı debir oldu. Yani sona kaldı. دبر ve ادبار Yüz çevirmek anlamındadır.⁴⁰³

Buraya kadar türevlerini ve anlamlarını vermeye çalıştığımız tedebbür kavramının anlamına bakmadan önce Kur'an'daki kullanımına bakalım. Kur'an'da تفاعل (tefa'ul) babında geçen bu kavram –tıpkı tezekkürde olduğu gibi- bazen ت(te) harflerinden biri hafzedilerek bazen de hafzedilmeden kullanılır.

Örneğin;

أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْفُرْآنَ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا

⁴⁰¹ Naziat 79/5.

⁴⁰² Mevdudî, C.7, s.25.

⁴⁰³ İsfahanî, *el-Müfredât*, s.347.

*“Onlar bu Kurani hiç anlamaya çalışmazlar mı? Eğer o, Allah'tan başka birinden gelmiş olsaydı onda mutlaka birçok (tutarsızlık ve) çelişkiler bulurlardı”!*⁴⁰⁴

أَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا

*“Öyleyse, onlar bu Kuran üzerinde hiç düşünmezler mi? Yoksa kalpleri üzerinde kilitler mi var?”*⁴⁰⁵

أَفَلَمْ يَدَّبَّرُوا الْقَوْلَ أَمْ جَاءَهُمْ مَا لَمْ يَأْتِ آبَاءَهُمُ الْأُولِينَ

*“Peki, onlar (Allah'ın bu) sözünü anlamaya hiç çalışmadılar mı? Yahut geçip gitmiş atalarına hiç gelmeyen bir şey mi geldi onlara?”*⁴⁰⁶

Ayetlerden ilk ikisinde uzun derin düşünmeyi gerektiren bir durumdan ötürü fiil tam olarak gelmiştir ve herhangi bir harfin hazf edilmesi söz konusu değildir. Yani uzun ve derin düşünmeden kastedilen aklı istidlaldir. Mesela Nisa Suresindeki ayet iki cihetle uzun düşünmeyi gerektirir. Birincisi Kur'an'ın umumuna bakılarak, ikincisi onda ihtilaf olup olmadığına bakılarak. Bu iki durum da uzun süreli bir düşünmeyi gerektirir.

Muhammed Suresindeki ayette de uzun ve derin bir düşünmeden bahsediliyor. Çünkü bu ayetin bir öncesinde Allah'ın lanetine uğrayanların sağır ve kör olduğundan bahsediyor. O ayette şöyledir:

أُولَئِكَ الَّذِينَ لَعَنَهُمُ اللَّهُ فَأَصَمَّهُمْ وَأَعَمَّى أَبْصَارَهُمْ

*“Böyleleri, Allah'ın gözden çıkardığı, (hakikatin sesine karşı) sağırlaştırıldığı ve (ışığa karşı) gözlerini körleştirdiği kimselerdir!”*⁴⁰⁷

Burada kör, sağır ve aynı zamanda kalpleri mühürlenelerin doğru idrake ve sağlam bir anlayışa sahip olabilmesi için daha çok düşünmesi gerekir. Bu bir açıdan böyledir. Diğer bir açıdan ise bu düşünme eyleminin Kur'an'ın bir kısmıyla değil

⁴⁰⁴ Nisa 4/82.

⁴⁰⁵ Muhammed 47/24.

⁴⁰⁶ Mü'minun 23/68.

⁴⁰⁷ Muhammed 47/23.

hepsiyle olması gerekir. Bu daha uzun bir zaman dilimine ihtiyaç duymaktadır. Yani kısacası iki sebepten ötürü daha çok düşünme eylemine gereksinim vardır: Birincisi; onların anlayıştan uzak tutumlarından ötürü, ikincisi ise Kur'an'ın tümüyle düşünülmesi gerektirmesinden ötürüdür.

Üçüncü ayet olan Mü'minun suresindeki ayette ise يَدَّبَّرُونَ yerine يَدَّبَّرُوا kullanılmıştır. Çünkü sadece düşünmek için onların kalplerinin çalışmamasından ötürü onlar uyandırılmak istenmektedirler.⁴⁰⁸

Bu anekdottan sonra tedebbürün ne anlama geldiği üzerinde duralım. Tedbir kelimesinden de anlaşılacağı gibi, özellikle geçmiş olaylar başta olmak üzere Kur'an'daki ayetler üzerinde durmak, onları düşünmek, ayetlerden etkilenmek, ayetleri örnek almak ve onlardan faydalanmaktır. Kur'an'dan faydalanmak istediğin zaman onun okunuşu esnasında kalbini onda toplaman, kulağını vermen ve Kur'an'nın Müttekellimi'nin sana hitap ediyormuş gibi onu dinlemendir.

1.5. Tefekkuh

Kur'an'da 12 surede, 20 ayette ve 20 yerde geçer.

İlk anlamı “ince anlayış’ olan “fıkh’ kelimesinden türeyen tefekkuh, hazır bir bilgi ile gaib bir bilgiye ulaşmaktır. Bu kavram ilm kavramından daha dar anlamlıdır. Allah buyurur ki

فَمَالِ هَؤُلَاءِ الْقَوْمِ لَا يَكَادُونَ يَفْقَهُونَ حَدِيثًا *Bu topluma ne oluyor ki hiçbir sözü kavramamaktadır.*⁴⁰⁹

وَلَكِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَا يَفْقَهُونَ *Fakat münafıklar bunu kavramazlar”.*⁴¹⁰

Elmalılı Hamdi Yazır burada لَا يَفْقَهُونَ kavramazlar ifadesini açıklarken şu ifadeleri kullanır: Onlar iyiyi kötüyü, hakkı batılı seçecek, Hak dinin ve ahlakının yüceliğini anlayacak, ne yaptıklarını nereye gittiklerini inceden inceye sezip bilecek anlayış kabiliyetleri kalmamış, kabiliyetsizlik ve anlayışsızlık onlara huy olup yerleşmiştir. Çünkü alışkanlık ikinci bir tabiat olur. Kalp alıştığı huyun dışındakilere

⁴⁰⁸ Samirâi, s. 42-43.

⁴⁰⁹ Nisa 4/78.

⁴¹⁰ Münafikun 63/ 7.

karşı hassasiyetini kaybeder. Böylece insan “zira Allah onların kalblerini mühürledi”⁴¹¹ ayetinde olduğu gibi vurdumduymaz olur.⁴¹²

Ayrıca şer’i hükümleri bilmektir.⁴¹³

Bir adam fıkıh/din konusunda bilgi sahibi olunca فقه الرجل فقيه denir. فقه Anlayış sahibi oldu/bilgili oldu. فقهه onu kavradı. Kişi, dini ilimleri kavrayıp uzmanlaştığında , تفقه.denir.

وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنفُرُوا كَافَّةً فَلَوْلَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِّنْهُمْ طَائِفَةٌ لِّيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَلِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ

*Müminlerin tümünün öne fırlayıp çıkmaları gerekmez. Öyleyse onlardan her bir topluluktan bir grup, çıktığında (bir grup da), dinde derin bir kavrayış edinmek (tafakkuhta bulunmak) ve kavimleri kendilerine geri döndüğünde onları uyarmak için (geride kalabilir). Umulur ki onlar da kaçınıp sakınırlar.”*⁴¹⁴

Mevdudî ayette geçen لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ tefekkuhta bulunmak ifadesi üzerinde ciddiyetle durulması gerektiğini ifade eder. Çünkü ona göre bu kelimeler son zamanlarda insanlar arasında çok garip bazı yanlış anlamalara yol açmış ve Müslümanların dinsel eğitimlerinde; hatta genel olarak tüm dini hayatlarında öldürücü zehirler saçmıştır. Şüphesiz ki Allah bu kelimeleri Müslümanlara eğitimin maksadını öğretmek için kullanmıştır. Yani bu İslamî hayat tarzını ve sistemini iyicene kavramak ya da başka bir ifadeyle hayatın her safhasında İslami olan ve olmayan düşünce tavırların ayırt edip onlar hakkında hüküm verebilmek için İslam’ın gerçek yapısı ve ruhuyla tanışmak demektir. Fakat daha sonra teknik bir ifade olarak, İslam Hukuk ilmine “fıkıh” ismi verilince, bu kelime dış şekillerin ayrıntılı, cüz’iyyat ile uğraşan ve İslam hukukunun küllî yorumunu reddeden “bilim” için de kullanılmaya başlandı.

Yine ona göre “fıkıh’ kelimesi ve ayette geçen “li-yetefakkehu’ ile aynı kökten olduğu için Kur’an’ın bu emrinin fıkıh bilgisini elde etmek hakkında olduğu şeklinde yanlış anlayış ortaya çıktı. Bu ilmin İslam hayat sistemi içerisinde önemli

⁴¹¹ Bakara 2/7.

⁴¹² Elmalılı, C.8, s.74.

⁴¹³ İsfahanî, *el-Müfredât*, s.804.

⁴¹⁴ Tevbe 9/122.

bir yeri olduğu inkâr edilemez, ne var ki Kur'an'ın ifade etmek istediği şeyin hepsi olmayıp sadece bütünün bir parçasıdır. Bu yanlış anlama nedeniyle İslam toplumunun uğradığı zararların hepsini burada saymamız mümkün değildir. Fakat şu kadarını belirtmek gerekir ki İslam'ın ruhuna hiç önem vermeksizin, İslam'daki dinî eğitimin, salt zahirî şekillerin yorumuna indirgenmesinin sebebi işte bu yanlış anlamadır. Sonuçta bu durum zorunlu olarak kuru bir şekilciliğin, Müslümanların hayatının nihai gayesi haline gelmesine sebep olmuştur.⁴¹⁵

Elmalılı ise ayette geçen *لِيَتَّقُوا فِي الدِّينِ tefekkuhta bulunmak* ifadesi için yani onlar külfet ve zahmete katlanıp dinin inceliklerini iyice ve derinlemesine öğrenmeliler, der.⁴¹⁶

1.6. Şuur

شعر (Kıl/Tüy/Saç), bilinmektedir; çoğulu اشعار'dır:

وَمِنْ أَصْنَافِهَا وَأُوبَارِهَا وَأَشْعَارِهَا

شعرت Kıla/saçta isabet ettim. *Yünlerinden, yapağularından ve kıllarından*⁴¹⁷ Kıla/saçta isabet ettim. كذا ifadesi bu anlamdan istiare edilmiştir. Yani, incelik konusunda tıpkı kıla isabet etmek gibi olan bir bilgiyi elde ettim.

Şaire شاعر denmesi de, onun kıvrak zekâsından ve duyarlı bilgisinden dola-yıdır. Kök itibarıyla شعر kelimesi, Arapların; ليت شعري sözlerinde, ince bilginin ismidir. Fakat daha sonra örfte vezinli, kafiyeli söze isim oldu. شاعر Kelimesi de şiir sanatında ihtisas sahibi olan kişiye denir. *Hayır onu uydurmuş; hayır o şâ'irdir.*⁴¹⁸

وَيَقُولُونَ ءَاِنَّا لَتَارِكُوا آلِهَتِنَا لِشَاعِرٍ مَّجْنُونٍ

*Cinlenmiş bir şâir için biz tanrılarımızı mı terk edeceğiz? Derlerdi*⁴¹⁹

أَمْ يَقُولُونَ شَاعِرٌ نَّتَرَبَّصُ بِهِ رَبِّبِ الْمُتُونِ

⁴¹⁵ Mevdudî, C.2, s.294.

⁴¹⁶ Elmalılı C.4, s.470.

⁴¹⁷ Nahl 16/80.

⁴¹⁸ Enbiya 21/5.

⁴¹⁹ Saffat 37/36.

“ Yoksa "O bir şairdir, zamanın felaketine uğramasını gözetiyoruz" mu diyorlar? ”⁴²⁰

Birçok müfessir, bu âyetlerde Yüce Allah'ın kâfirlerden hikâye ettiği sözlerini, Hz. Peygamber'i vezinli ve kafiyeli şiir getirmekle itham ettiklerine yorumladılar. Öyle ki, vezinli söze benzeyen aşağıdaki ve benzeri âyetlerin tümünü tevil etmişlerdir; وَجَفَانَ كَالْجَوَابِ وَقُدُورٍ *Havuzlar kadar (geniş) leğenler, sabit kazanlar*⁴²¹ تَبَّتْ يَدَا أَبِي لَهَبٍ وَتَبَّتْ *Ebuleheb'in iki eli kurusun.*⁴²²

Fakat bazı muhakkikler şu farklı görüşü ileri sürmüşlerdir: Kâfirler söz konusu sözleriyle bunu kastetmemişlerdir. Zira Kur'an'ın sözlerinden, onun şiir üslubunda olmadığı açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Bırakın belagat sahibi Arapları, fasih konuşamayan Acemler bile bunun farkındadır. Aslında kâfirler bu sözleriyle Hz. Peygamberi yalancılıkla itham etmişlerdir. Çünkü yalan olan şeyden, şiir diye söz edilir.⁴²³

Şaire de kâzib/yalancı denir. Öyle ki, bazıları yalan delilleri, شعرية /şiire ait diye isimlendirmişlerdir. İşte bunun için Yüce Allah, şairlerin genelini şöyle nitelendirmiştir: وَالشُّعْرَاءُ يَتَّبِعُهُمُ الْغَاوُونَ *Şâ'irlere ancak azgınlar uyar.*⁴²⁴ Şiir, yalancının merkezi olduğu için; "şiirin en güzeli en yalan olanıdır" denilmiştir. Bir kısım hükemâ şöyle demiştir: Doğru sözlü hiçbir mütedeyyin, şiirinde tuhaf şeyler söylediği görülmemiştir.

مشاعر duyulardır. وَأَنْتُمْ لَا تَشْعُرُونَ *Siz farkında olmazsınız*⁴²⁵ âyeti ile benzerlerinin anlamı şudur: "Siz onu duyularınızla idrak edemezsiniz."

Kur'an'da bilinmeyen bir şey hakkında şuur her zaman kullanılmaz. Zira hissedilemeyen birçok şey akledilebilir.

شعائر الحج gelir مشعر, Tekili, مشاعر الحج haccın duyularla görülen nişaneleridir. de denir. Bunun tekili ise شعيرة dır. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ذَلِكَ وَمَنْ يُعْظَمْ

⁴²⁰ Tur 52/30.

⁴²¹ Sebe 34/13.

⁴²² Mesed 111/1.

⁴²³ İsfahanî, *el-Müfredât*, s.552.

⁴²⁴ Şu'ara 26/224.

⁴²⁵ Hücürat 49/2.

شَعَائِرِ اللَّهِ فَإِنَّهَا مِنْ تَقْوَى الْقُلُوبِ “Bu böyledir. Artık kim Allah'ın şearini tazim ederse, şüphe yok ki bu, kalplerin takvâsındandır.”⁴²⁶ Mevdudî'ye göre Allah'ın şeari/işaretleri namaz, oruç, hac vs, veya bir mescid, kurban kesme gibi şeylerdir.⁴²⁷

فَاذْكُرُوا اللَّهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ “Meş'ar-i haram'da Allah'ı anın”⁴²⁸;

لَا تُحْلُوا شَعَائِرَ اللَّهِ “Allah'ın işaretlerine saygısızlık etmeyin”⁴²⁹; yani Allah'ın evine hediye edilen şeylere. Ona bu ismin verilmesi, bir demirle kanatılmak suretiyle nişan vurulduğundan dolayıdır.⁴³⁰

Burada şear, şiarın çoğuludur. Bir yol, bir akide, bir düşünce biçimi bir eylem veya bir sistemi sembolize eden bir nesne veya onun temsilcisine, bir amblem görevi gördüğünden dolayı şiar denir. Resmi bayraklar, polis ve asker üniformaları, paralar, pullar gibi. Tüm bunlar izleyicilerinden saygı bekler eğer bir kimse bir sistemin sembollerinden birisine saygısızlık ederse, bu o sisteme karşı bir düşmanlık göstergesidir. Ve eğer saygısızlık gösteren kişi aynı gruba aitse bunun adı isyan, bir yüz çevirme(irtidat) olur.

Allah'ın şeari puta tapıcılık, küfr ve tanrıtanımazlık şekillerine aykırı olarak Allah'a ibadetin saf şeklini temsil eden işaret ve sembollerdir. Psikolojik temelleri Allah'a dayandırıldığı veya şu veya bu şekilde şirk veya küfürle kirletilmediği müddetçe nerede ve hangi sistemle karşılaşırlarsa karşılaşınsınlar Müslümanların Allah'ın şiarına saygı göstermesi gerekir. Bu bakımdan eğer bir Müslüman bir gayri müslimin inanç ve hareketlerinde Allah'a ibadetten öğeler taşıyan bir şey bulursa bu öğeye ve Allah'a ibadetle bağlantılı sembollere gereken saygıyı gösterecektir. Bu noktada Müslüman olmayanlarla hiçbir tartışmaya girilmez. Tartışma ancak Allah'a ibadet, başkalarına ibadetle kirletildiği zaman ortaya çıkar.

Bu bağlamda şu nokta iyi anlaşılmalıdır ki Allah'ın şiarlarına gereken saygıyı gösterme emri Müslümanların Mekke'yi ellerinde bulunduran müşrik Araplarla savaşıma esnasında gelmiştir. Müşrik Araplardan bazıları Kâbe'ye giderken Müslümanların kendilerini kolayca vurabilecekleri bir yoldan geçmekteydiler. Bu

⁴²⁶ Hac 22/32.

⁴²⁷ Mevdudî, C.3, s.364.

⁴²⁸ Bakara 2/194.

⁴²⁹ Maide 5/2.

⁴³⁰ İsfahanî, *el-Müfredât*, s.804.

yüzden Müslümanlara putperest de olsalar, savaş halinde de olsalar Allah'ın evine giden müşriklere eziyet etmeme emri verilmektedir. Yine Müslümanlar haram aylarda onlara saldırmamalı, kurban olarak Allah'ın evine götürdükleri hayvanları ellerinden almamalıdır. Bu, bozuk dinlerinde sağlam kalmış olan Allah'a ibadet ögesine saygı gösterilip, ayaklar altına alınmamasını temin içindir.⁴³¹

شعر şa'ar'a/kıllara dokunduğundan dolayı beden üzerindeki elbiseye, ayrıca insanın savaşta nefesine hissettirdiği, yani öğrettiği şeye de denir. اشعره الح (Aşk onu sardı) sözü, البسه gibidir. شعر Saçı uzun olana ve ayaklara doğru sarkan saça denir. داھية شعراء (Büyük felaket sözü, داھية وبراء sözü gibidir. شعراء Köpek sineğine denir, çünkü köpeğin kılları arasından ayrılmaz. شعر (Arpa): Bildik tanedir.

شعرى Bir yıldız ismidir.⁴³² Bu yıldıza birtakım insanlar taptığı için şu âyette özellikle zikredilmiştir: وَأَنَّهُ هُوَ رَبُّ الشَّعْرَى: “Şi'ra'(yıldız)nın Rabbi O'dur”⁴³³

1.7. Nazar

Bakmak anlamında genelde Türkçeye çevirdiğimiz *nazar* kelimesi Kur'an'da 48 surede, 113 ayette ve 129 yerde geçer.

نظر Bir şeyi görmek için gözü ve uzbakışı ona çevirmektir. Bununla bazen araştırmak ve düşünmek de kastedilir. Bazen de araştırmadan sonra elde edilen bilgi anlamında da kullanılır. Bu merakını/ susuzluğunu gidermektir. Onun için baktın ama göremedin denir. Bu düşünmedin ve susuzluğunu gidermedin demektir. Şu ayette olduğu gibi;

قُلْ انظُرُوا مَاذَا فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ

“De ki göklerde ve yerde olup bitenlere dikkatle bakın”⁴³⁴

Halk dilinde daha çok nazar gözle bakmak anlamında, ulema dilinde ise daha çok basiret anlamında kullanılır. Allah buyurur ki

وَجُودٌ يُؤْمِنُ نَاصِرَةً إِلَى رَبِّهَا نَاطِرَةً

⁴³¹ Mevdudî, C.1, s.450.

⁴³² İsfahanî, *el-Müfredât*, s.804.

⁴³³ Necm 53/49.

⁴³⁴ Yunus 10/101.

“Bazı yüzler o gün mutlulukla parlayacak, rablerine bakıp duracak.”⁴³⁵ Falan şeye baktım anlamında kullanılan نظرت الى كذا Bir şeye bakmak için uzanmaktır; bu durumda bakılan şeyi görmek ya da görmemek de fark etmez.⁴³⁶

نظرت فيه Deyimi ise, bir şeyi görüp onun üzerinde düşünmektir. Allah buyurur ki

أَفَلَا يَنْظُرُونَ إِلَى الْإِبْلِ كَيْفَ خُلِقَتْ “Bakmıyorlar ki o deveye nasıl yaratılmış”⁴³⁷ Elmalılı burada nazarı/bakmayı kıyamet haberini ve onun içerdiği hayret verici niteliklerle, öldükten sonra dirilme meselesini inkar edenlere karşı yaratılışın en fazla göz önünde bulunan şeylerinde bile görülüp duran enteresan durumlara dikkatleri çekmek suretiyle yaratıcının gücünü hatırlatmak ve boşuna yorgunluk olan yolsuz şeylerden kurtulmak ve çalışmasından hoşnut olacağı işler yapmak, yerden göğe, gökten yere, en yakınlarından en uzaklarına kadar eşyanın yaratılış şekillerini araştırıp inceleyerek onun kanunlarını ve kudretinin hayret verici niceliklerini ve onun tasarrufta bulunduğunu ve ona göre emir ve hükümlerini anlayıp ortaya çıkararak kıyamet gününün sıkıntılarından korunacak ve mutluluğuna erdirecek güzel ve yararlı işlere sevk ve teşvik etmektir, şeklinde izah eder.⁴³⁸

“Kısa Surelerin Tefsiri” isimli eserin müellifi Mehmet Okuyan bu ayette geçen أَفَلَا يَنْظُرُونَ ifadesini izah etmeden önce şunları ifade eder: Kur’an’da özellikle ahiret hayatına iman bahsedilirken, ibret amaçlı eğitim metotları kullanılmaktadır. Bunlardan biri uzaktan yakına anlatım metodu, diğeri de yakından uzağa eğitim metodudur. Buna ilave olarak bazen somuttan soyuta gidiş, bazen de soyuttan somuta geliş; bazen tümevarım bazen de tümünden gelim metotları tercih edilmektedir. Kur’an’ın bu ve benzeri eğitim ilkeleri bilinirse onu anlamada daha doğru bir yol tespit edilmiş ve daha erken yol alınmış olur. Örneğin;

إِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ “Yaratan Rabbinin adıyla oku!”⁴³⁹

فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ مِمَّ خُلِقَ “Öyleyse insan neden yaratıldığına bir baksın”⁴⁴⁰ Ayetlerinde olduğu gibi bazen Allah, insanları tüm peygamberlerine gönderilen tenzilî kitabı

⁴³⁵ Kıyame 75/22-23.

⁴³⁶ İsfahanî, *el-Müfredât*, s.1067.

⁴³⁷ Ğaşiye 88/17.

⁴³⁸ Elmalılı, C.9, s.188.

⁴³⁹ Alak 96/1.

⁴⁴⁰ Tarık 86/5.

bazen de yukarıdaki ayetlerde olduğu gibi kainata koyduğu kanunlar anlamında tekvinî kitabı düşünmeye sevk eder. Buna kâinata yazılmış ve gözlemlenen kitap da denilebilir. Dolayısıyla Allah insanları bakarak düşünmeye sevk eder.⁴⁴¹

Fussilet Suresindeki şu ayette سُنُّرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَفِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّىٰ يَبَيِّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ “Varlığımızın delillerini, (kâinattaki uçsuz bucaksız) ufuklarda ve kendi nefislerinde onlara göstereceğiz ki, o Kur’an’ın gerçek olduğu onlara iyice belli olsun. Rabbinin, her şeye şahit olması yetmez mi?” de belirtildiğine göre Yüce Allah insanları ufuklardaki ve kendilerindeki ayetleri gösterecektir. Böylece onlar için de Kur’an’ın hak bir kitap olduğu ortaya çıkmış olacaktır. İki kitabın da sahibi Yüce Allah olduğu için ikisini birlikte okumak, gerçeğe ulaşmada önemli avantajlar saklayacaktır. Çünkü sahibi, planlayıcısı, yaratıcısı aynı olan kitabın iki kitabın birbiriyle çelişmesi imkânsızdır. Kur’an hakka ulaşmanın en kestirme yolunu kâinat kitabını tanıyıp anlamak olarak belirtmekte, böylece insanlığa somut âlemden soyut olana ulaşmanın yolunu göstermektedir. Bu amaç doğrultusunda Yüce Allah bu ayetlerini insanlara gösterecek ve onlar da gerçeği fark edebileceklerdir. Neml Suresi 92. Ayette de söylenen budur:⁴⁴² وَأَنْ أَتْلُوا الْقُرْآنَ فَمَنْ اهْتَدَىٰ فَإِنَّمَا يَهْتَدِي لِنَفْسِهِ وَمَنْ ضَلَّ فَقُلْ إِنَّمَا أَنَا مِنَ الْمُنذِرِينَ

"Ve Kur'an'ı okumakla da (emrolundum). Artık kim hidayete gelirse, kendi nefsi için hidayete gelmiştir; kim sapacak olursa, de ki: "Ben yalnızca uyarıcılardanım."⁴⁴³

أَفَلَمْ يَنْظُرُوا إِلَى السَّمَاءِ فَوْقَهُمْ كَيْفَ بَنَيْنَاهَا وَرَازَيْنَاهَا وَمَا لَهَا مِنْ فُرُوجٍ وَالْأَرْضِ مَدَدْنَاهَا وَأَلْقَيْنَا فِيهَا رَوَاسِيَ
وَأَنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجٍ بَهِيجٍ تَبْصِرَةً وَذِكْرًا لِكُلِّ عَبْدٍ مُنِيبٍ

"Üstlerindeki göğe bakmazlar mı? Onu nasıl bina ettik, nasıl donattık! Onda hiçbir düzensizlik ve eksiklik yoktur. Yeryüzünü de yaydık ve orada sabit dağlar yerleştirdik. Orada her türden iç açıcı çift bitkiler bitirdik. Bütün bunlar, içtenlikle Allah'a yönelen her kulun gönül gözünü açmak ve ona öğüt ve ibret vermek

⁴⁴¹ Okuyan, C.1, s.135.

⁴⁴² Okuyan, C.1, s.135.

⁴⁴³ Neml 27/92.

*içindir.*⁴⁴⁴ Ayetlerine gelince; 6. Ayette göğün ustalıklı yapısının ve süslü halinin incelenmesi istenmekte, 7. Ayette de “ uzatılmış yayılmış” haldeki yeryüzüne dikkat çekilmekte, dağların veya kutuplardaki ağırlıkların fark edilip, bitkilerdeki çeşitlilik ve güzellikler insanların ilgisine sunulmaktadır. Bütün bunların ayılma neden ise 8. Ayette açıkça “gözlem ve deney yaparak, ibret, ders veya öğüt almak” şeklinde belirlenmektedir. En önemlisi, bu gerçeği yürüten her kul için bunun mümkün olduğu dile getirilmelidir.⁴⁴⁵

وَفِي الْأَرْضِ آيَاتٌ لِلْمُوقِنِينَ وَفِي أَنْفُسِكُمْ أَفَلَا تُبْصِرُونَ وَفِي السَّمَاءِ رِزْقُكُمْ وَمَا تُوعَدُونَ فَوَرَبِّ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ
إِنَّهُ لَحَقُّ مِثْلٍ مَا أَنْتُمْ تَنْطِفُونَ

*“Kesin olarak inananlar için yeryüzünde ve kendi nefislerinizde birçok alametler vardır. Hâlâ görmüyor musunuz? Gökte rızkınız ve size vaad olunan şeyler vardır. Göğün ve yerin Rabbine andolsun ki o (size va’ dolunanlar), sizin konuşmanız gibi gerçektir.”*⁴⁴⁶ Bu suredeki 20-22. ayetlerde yeryüzünde, insanlarda ve gökyüzünde, gerçeğe gönülden inananlar için ayetler, ibadetler ve deliller olduğu beyan edilmektedir. 23. ayette ise göğün ve yerin Rabbi olan Yüce Allah’a yemin ederek, Kur’an’ın gerçek bir kitap olduğu ve tıpkı insanların konuşması gibi hakikati konuştuğu ifade edilmektedir.

الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ طِبَاقًا مَا تَرَى فِي خَلْقِ الرَّحْمَنِ مِنْ تَفَافُوتٍ فَارْجِعِ الْبَصَرَ هَلْ تَرَى مِنْ فُطُورٍ ثُمَّ ارْجِعِ
الْبَصَرَ كَرَّتَيْنِ يَنْقَلِبْ إِلَيْكَ الْبَصَرُ خَاسِئًا وَهُوَ حَسِيرٌ وَلَقَدْ زَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحَ وَجَعَلْنَاهَا رُجُومًا لِلشَّيَاطِينِ
وَأَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابَ السَّعِيرِ

*“O, yedi göğü tabaka tabaka yaratandır. Rahmân’ın yaratışında hiçbir uyumsuzluk göremezsin. Bir kere daha bak! Hiçbir çatlak (ve düzensizlik) görüyor musun? Sonra tekrar tekrar bak; bakışların (aradığı çatlak ve düzensizliği bulamayıp) âciz ve bitkin hâlde sana dönecektir. Andolsun biz, en yakın göğü kandillerle donattık. Onları şeytanlara atılan taşlar yaptık ve (ahirette de) onlara alevli ateş azabını hazırladık.”*⁴⁴⁷

⁴⁴⁴ Kaf 50/6-7.

⁴⁴⁵ Okuyan, C.1, s.136.

⁴⁴⁶ Zariyat 51/20-24.

⁴⁴⁷ Mülk 67/3-5.

Yine Mülk Suresinin yukarıdaki 3-5. ayetlerinde en az üç kere dile getirilen “göklerin gözlemlenmesi” emrinin amacı, Yüce Allah’ın eşsiz gücünü kavramaya çalışmak ve kendi acizliğimizin farkına vararak Yüce Allah’ın iradesine boyun eğmektir.

فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ مِمَّ خُلِقَ خُلِقَ مِنْ مَّاءٍ دَافِقٍ يُخْرُجُ مِنْ بَيْنِ الصُّلْبِ وَالتَّرَائِبِ

“Öyleyse insan neden yaratıldığına bir baksın. Fışkırıp çıkan bir sudan yaratıldı.

Bu su, bel ile kaburga kemikleri arasından çıkar.”⁴⁴⁸

Tarık Suresinin bu ayetlerinde de Yüce Allah, insanın üreme sistemini dair orijinal bilgiler vermekte, bu arada ahretteki diriltilmeye dikkat çekmektedir. Ardından da 11 ve 12. Ayetlerde göğün ve yerin ilginç yapısına temas ettikten sonra, Kur’an’ın gerçeği ortaya koyan bir kitap olduğu ve asla bir alay veya lakırdı olmadığı beyan edilmektedir. Böylece insan ve tabiat kitabından örnekler vermenin asıl amacının, Kur’an’ın gerçekliğini vurgulamak olduğu belirtilmektedir.

Bu örneklerden sonra tekrar Ğaşiye Suresindeki konuya dönecek olursak, burada kullanılan يَنْظُرُونَ fiili bakmayı, görmeyi, gözlemlemeyi, incelemeyi ve ibret almayı amaçlayan bir anlam derinliğine sahiptir. Abese Suresi 24. Ayette insanların yedikleri yemeklere bakıp onları inceleme konusu yapmaları, Tarık Suresi 5. Ayette ise hangi şeyden yaratıldıklarını incelemeleri kendilerinden istenmektedir. Ayrıca Kaf 6. Ayet ve Araf 85. Ayette de göklerin ve yerin melekutunun, yani idaresinin incelenmesi için de aynı kelime kullanılmaktadır. Dahası yine Araf Suresi 185. Ayetteki ifade “Allah’ın yarattığı her şeyin incelenmesi görevini” insanoğluna vermektedir.⁴⁴⁹

فانظروا في كذا Falanca şeyi düşündün demektir. Allah buyurur ki

فَنظَرَ نَظْرَةً فِي النُّجُومِ فَقَالَ إِنِّي سَقِيمٌ “Derken yıldızlara bir bakıp ta ben gerçekten hastayım, dedi”.⁴⁵⁰ Mevdudî فَتَنَظَرَ نَظْرَةً ifadesinin mecazi bir ifade olduğunu zikreder ve İbn-i Kesir’in de aynı görüşte olduğunu söyler. Ona göre zaten insan düşünürken gayri ihtiyari, bakışlarını gökyüzüne çevirdiği bilinen bir gerçektir.

⁴⁴⁸ Tarık 85/5-7.

⁴⁴⁹ Okuyan, C.1, s.136.

⁴⁵⁰ Saffat 37/88-89.

Yüce Allah'ın *أَوَلَمْ يَنْظُرُوا فِي مَلَكُوتِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ* “Göklerin ve yerin nizamına bakıyorlar mı?⁴⁵¹” Sözü ise, onun bunları yarıştaki yaratıştaki hikmetini düşünmeye teşviktir.

Yüce Allah'ın kullarına bakması, ihsanda bulunması ve onların üzerine nimetlerini bolca yağdırmasıdır. Allah buyurur ki

وَلَا يَكَلِّمُهُمُ اللَّهُ وَلَا يَنْظُرُ إِلَيْهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ “Allah kıyamet günü onlarla hiç konuşmayacak, onlara bakmayacak”⁴⁵² Mevdudî bu ayetin yorumunda der ki onlar günahların en kötüsünü işlemelerine rağmen hala hesap gününde Allah'ın gözdeleri olacağından, O'nun rahmet ve iltifatına sadece kendilerinin sahip olacaklarından emindirler. Çünkü onlar Ahirette azizlerin şefaati ile dünyada işledikleri günahların cezalarından Ahirette kurtulacaklarına inanıyorlardı. Fakat o gün onların umduklarından farklı bir şekilde davranılacaktır.⁴⁵³

Bunun bir benzeri ayette şudur: *كَلَّا إِنَّهُمْ عَنْ رَبِّهِمْ يَوْمَئِذٍ لَمَحْجُوبُونَ* “Elbette onlar, o Gün Rablerin(in rahmetin)den yoksun bırakılacaklar”⁴⁵⁴ Ancak Mevdudî'ye göre burada kastedilen Allah'ın cemalini görmekten mahrum bırakılmalarıdır.⁴⁵⁵

نظرته و انتظرته و انظرته Bekledim ve geciktirdim demektir. Allah buyurur ki *وَأَنْتَظِرُوا إِنَّا مُنْتَظِرُونَ* “Ve (olacak olanı) bekleyin bakalım; doğrusu, biz de bekleyeceğiz!”⁴⁵⁶

فَأَنْتَظِرُوا إِنِّي مَعَكُمْ مِنَ الْمُنْتَظَرِينَ “O halde, kendilerinden önce gelip geçen (inkarcıların yaşadığı felaket) günlerinden başka günler mi bekliyorlar? De ki: "Öyleyse, (olacak olanı) bekleyin bakalım; doğrusu ben de sizinle beraber bekleyeceğim!”⁴⁵⁷

انظُرُونَا نَقْتَبِسْ مِنْ نُورِكُمْ

“Bize bakın da sizin nurunuzdan bir parça alıntı yapalım;”⁴⁵⁸ *وَمَا كَانُوا إِذَا مُنْظَرِينَ* “O zaman onlar bekletilecek değildir”⁴⁵⁹

⁴⁵¹ Araf 7/185.

⁴⁵² Ali İmran 3/77.

⁴⁵³ Mevdudî, C.1, s.272.

⁴⁵⁴ Mutaffifin 83/15.

⁴⁵⁵ Mevdudî, C.7, s.66.

⁴⁵⁶ Hud 11/122.

⁴⁵⁷ Yunus 10/102.

Yine buyurur ki الْمُنْتَظِرِينَ قَالَ إِنَّكَ مِنَ الْمُنْتَظِرِينَ *“Dedi ki bana dirilecekleri güne kadar müsaade ver. Dedi ki sen süre verilenlerdensin”*⁴⁶⁰

يَانِي مَنْ دُونِهِ فَكَيْدُونِي جَمِيعًا ثُمَّ لَا تَنْظُرُونَ Yani, *“O'ndan başkalarını! Haydi, bana karşı topunuz (istediğiniz kadar) tuzak kurun, elinizden geleni arınıza komayın”*⁴⁶¹

قُلْ يَوْمَ الْفَتْحِ لَا يَنْفَعُ الَّذِينَ كَفَرُوا إِيْمَانُهُمْ وَلَا هُمْ يُنْظَرُونَ *“De ki: "fetih günü, (hayatları boyunca) hakikati inkâr etmiş olanlara ne (yeni fark ettikleri) imanları bir fayda sağlayacak, ne de kendilerine bir mühlet verilecektir.”*⁴⁶² Yani, “bu konuda sabırsızlık göstermeniz ve huzursuzluk hissetmeniz için bir neden yok. Allah’ın azabı üzerinize geldiğinde engellemek için bir vaktiniz olmayacak nasılsa. Siz en iyisi azap gelmeden önce vaktinizi değerlendirmeye bakın. Eğer azaba sadece burun buruna geldiğinizde inanacaksanız, evet sizin için çok geç olacak.”⁴⁶³

فَمَا بَكَتْ عَلَيْهِمُ السَّمَاءُ وَالْأَرْضُ وَمَا كَانُوا مُنْظَرِينَ *“Yer ve gök onların üzerine ağlamadı, onlara mühlet de verilmedi.”*⁴⁶⁴

Onların bekletilmeyeceklerinin bildirilmesi şu ayette dikkat çekilen şeye işaretler:

وَلِكُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ فَإِذَا جَاءَ أَجْلُهُمْ لَا يَسْتَأْجِرُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ *“Her ümmet için bir ecel vardır. Onların ecelleri gelince, ne bir saat ertelenebilirler ne de öne alınabilirler (tam zamanında çökerler.2)”*⁴⁶⁵

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتَ النَّبِيِّ إِلَّا أَنْ يُؤْذَنَ لَكُمْ *“Siz ey iman edenler! İzin verilmedikçe Peygamber'in evlerine girmeyin.”*⁴⁶⁶

وَإِنِّي مُرْسِلَةٌ إِلَيْهِمْ بِهَدِيَّةٍ فَنَاظِرَةٌ بِمَ يَرْجِعُ الْمُرْسَلُونَ

*“Ben onlara bir hediye göndereyim de, bir bakayım elçiler neyle dönerler.”*⁴⁶⁷

⁴⁵⁸ Hadid 57/13.

⁴⁵⁹ Hicr 15/8.

⁴⁶⁰ Araf 7/15-16.

⁴⁶¹ Hud 11/55.

⁴⁶² Secde 32/29.

⁴⁶³ Mevdudî, C.4, s.370.

⁴⁶⁴ Duhan 44/29.

⁴⁶⁵ Araf 7/34.

⁴⁶⁶ Ahzab33/ 5.

“Bu insanlar, Allah'ın, Kendisini bulutların gölgeleri arasında meleklerle birlikte olanlara göstermesini mi bekliyorlar? Ama (o zaman) her şeye karar verilmiş ve her şey Allah'a döndürülmüş olurdu.”⁴⁶⁸

Yine buyurur ki “Onlar, hiç şuurunda değilken kendilerine apansız geliverecek olan kıyamet saatinden başkasını mı gözlüyorlar?”⁴⁶⁹

“Bunlar da, (geldiğinde) bir anlık gecikmesi bile olmayan bir tek çığıktan başkasını gözetlemiyorlar.”⁴⁷⁰

Yüce Allah'ın “وَلَمَّا جَاءَ مُوسَى لِمِيقَاتِنَا وَكَلَّمَهُ رَبُّهُ قَالَ رَبِّ أَرِنِي أَنظُرَ إِلَيْكَ قَالَ لَنْ نَرِيَنَّكَ وَلَكِنِ انظُرْ إِلَى الْجَبَلِ فَإِنِ اسْتَقَرَّ مَكَانَهُ فَسَوْفَ تَرِيَنِي” *Musa tayin edilen sürede gelince ve Rabbi O'nunla konuşunca: "Rabbim, bana göster, Seni göreyim" dedi. (Allah:) "Beni asla göremezsin, ama şu dağa bak; eğer o yerinde karar kılabilirse, sen de beni göreceksin."*⁴⁷¹ türden ayetlere gelince, onların açıklamasına girmek, onların işaret ettikleri hakikatleri açıklamaya çalışmak bu kitabın kapsamı dışına taşar.⁴⁷²

Aynı zamanda işlerde şaşkınlığa düşmek, apışık kalmak anlamında da kullanılır. Mesela Yüce Allah

“فَأَخَذْتُمْ الصَّاعِقَةَ وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ” *Bunun üzerine yıldırım sizi (kendinizden) almıştı. Ve siz bakıp duruyordunuz*⁴⁷³

“وَتَرِيَهُمْ يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ وَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ” *Onların sana baktıklarını görürsün ama bakarsın ama görmezler.*⁴⁷⁴

“وَتَرِيَهُمْ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا خَاشِعِينَ مِنَ الدُّلِّ يَنْظُرُونَ مِنْ طَرْفِ خَفِيٍّ” *Onları görürsün; zilletten başları önlerine düşmüş bir halde, ona (ateşe) sunulurlarken göz ucuyla sezdirmeden bakarlar.*⁴⁷⁵

⁴⁶⁷ Naml 27/35.

⁴⁶⁸ Bakara 2/210.

⁴⁶⁹ Zuhruf 43/66.

⁴⁷⁰ Sad 38/15.

⁴⁷¹ Araf 7/143.

⁴⁷² İsfahanî, *el-Müfredât*, s.1067.

⁴⁷³ Bakara 2/55.

⁴⁷⁴ Araf 7/198.

“Ve sana bakacak olanlar vardır. Ama kör olanları -üstelik basiretleri de yoksa- sen mi doğru yola ulaştıracaksın?”⁴⁷⁶ Bunların hepsi, yeterliliğin azlığından kaynaklanan hayret ve şaşkınlık bakışlarıdır.

وَإِذْ فَرَقْنَا بِكُمْ الْبَحْرَ فَأَنْجَيْنَاكُمْ وَأَغْرَقْنَا آلَ فِرْعَوْنَ وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ

“Ve sizin için denizi ikiye yarıp sizi kurtardığımızı ve Firavun'un adamlarını - gözlerinizin önünde- boğduğumuzu hatırlayın.”⁴⁷⁷ Ayetine gelince, bu, siz onları seyrediyordunuz veya ibretle bakıyordunuz şekillerinde yorumlanmıştır.

Şair Lebid'in şu sözü ise نظر الدهر اليهم فابتهل

Zaman onlara baktı ve onları mahvetti.

Bu, zamanın onlara ihanet ettiğine ve onları yıkıma uğrattığına dikkat çekmektedir.

İse birbirini görece kadar komşu olan kabile anlamındadır. Hz. Peygamber(s.a.v), müşriklerin arasında yaşayan ve kendini onlardan herhangi bir şekilde ayırmayanlar hakkında söylediği لا يترأى ناراهما *Onların ateşleri birbirini görmemelidir*, sözü de bu türdendir.

نظير de benzer demektir. Aslı ise, onunla boy ölçüşendir. Yani, burada her bir hasım, diğerine bakmakta ve onunla mücadeleye girişmektedir.

İse şairin şu sözüne işarettir. به نظرة

Derler ki onlarda cinlerden bir bakış vardır. و قالو به من اعين الجن نظرة

مناظرة (münazara):Görüş alışverişinde karşılıklı görüşlerini ortaya koyması, birbirini tenkit etmesi, her birinin kendi görüş açısını ortaya koyması şeklinde sergilenen tartışmadır.

نظر (nazar) ise araştırmadır. Bu kıyastan daha geneldir. Zira her kıyas bir nazar, her nazar ise bir kıyas değildir.⁴⁷⁸

⁴⁷⁵ Şura 424.

⁴⁷⁶ Yunus 10/43.

⁴⁷⁷ Bakara2/ 50.

Sonuç itibariyle şunu söyleyebiliriz: Rabbimiz yazılı olmayan ayetlerinin görülmesi için insanların bunlara dikkatle bakmalarını ifade etmektedir ve bunu nazar ile ifade etmektedir. İçinde düşünerek bakmayı ifade eden bu kavram Kur'an'da bazen gökler ve yer, bazen insanın kendi yaratılışı, bazen herhangi bir hayvanın yaratılışı bazen de daha önce yeryüzünde yaşayan kavimlerin akıbetleri konusunda tavsiye edilmektedir. Buradaki bakma beraberinde, düşünme ve ibret almayı, zihnin aktifolmasını gerektiren bir bakmadır.

1.8. Furkan

فلق kelimesi فلق kelimesi ile yakın anlamlıdır. Ancak yarılma nokta-i nazarından فلق , ayrılma nokta-i nazarından فرق kullanılır. Allah buyurur ki وَإِذْ فَارَقْنَا بِكُمْ الْبَحْرَ “Sizin için denizi yarmıştık.”⁴⁷⁹

فرق Ayırılan parça/bölüm. Bu anlamda insanlardan ayrı olan topluluğa فرقة denir. Sabah ağarmasına فرق الصبح ve فلق الصبح denir.

“Bunun üzerine Musa'ya: "Asanla denize vur" diye vahyettik. (Vurdu ve) Deniz hemencecik yarılıverdi de her parçası kocaman bir dağ gibi oldu.”⁴⁸⁰

فريق Diğerlerinden ayrılan topluluk.

“Onlardan öyleleri vardır ki, dillerini kitaba doğru eğip bükerekler, siz onu (bu okur gördüklerini) kitaptan sanasınız diye. Oysa o kitaptan değildir.”⁴⁸¹

“Bir kısmını yalanladınız ve bir kısmını öldürdünüz.”⁴⁸²

“o gün) insanların bir kısmı cennete, bir kısmı da çılgın alevli cehenneme girerler”⁴⁸³;

⁴⁷⁸ İsfahanî, *el-Müfredât*, s.1067.

⁴⁷⁹ Bakara 2/50.

⁴⁸⁰ Şu'ara 26/63.

⁴⁸¹ Ali İmran 3/78.

⁴⁸² Bakara 2/87.

⁴⁸³ Şura 42/7.

“Çünkü gerçekten benim kullarımdan bir grup: "Rabbimiz, iman ettik, sen artık bizi bağışla ve bize merhamet et, sen merhamet edenlerin en hayırlısıdır, derlerdi.”⁴⁸⁴

“İki gruptan hangisi, makam bakımından daha iyi, topluluk bakımından daha güzeldir?”⁴⁸⁵ “Bu iki grup insanın hangisinin makamı daha iyi ve yeri daha güzeldir”⁴⁸⁶. وَأَنَّ فَرِيقًا مِنْهُمْ لَيَكْتُمُونَ الْحَقَّ. “Onlardan bir grup bile bile gerçeği gizler”⁴⁸⁷

İki şeyin arasını ayırdım; bu ister gözün, ister de basiretin idrak ettiği bir ayırımla olsun, aynıdır. قَالَ رَبِّ إِنِّي لَا أَمْلِكُ إِلَّا نَفْسِي وَأَجِي فَافْرُقْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ الْقَوْمِ الْفَاسِقِينَ.

“(Musa:) "Rabbim, gerçekten kendimden ve kardeşimden başkasına malik olamıyorum. Öyleyse bizimle fasıklar topluluğunun arasını Sen ayır." Dedi”⁴⁸⁸ “Ayırdıkça ayıranlara andolsun”⁴⁸⁹; yani Allah’ın kendilerine emrettiği gibi eşyanın arasını ayıran meleklerle andolsun. “O gecede her hikmetli iş idrak edilir.”⁴⁹⁰

Hz. Ömer hak ile batılı birbirinden ayırdığı için ona عمر الفاروق denilmiştir. Hz. Ömer hak ile batılı birbirinden ayırdığı için ona عمر الفاروق denilmiştir. yani, Kur’an’da hükümleri ayrıntılı bir şekilde açıkladık. Kimisine göre de “Kur’an-ı bölüm bölüm indirdik” anlamındadır. تَفْرِيقُ kelimesinin asıl anlamı çokluk içindir. Bu da birlikteliğin ve sözün dağılması konusunda kullanılır. “Fakat onlardan erkekle karısının arasını açan şeyi öğreniyorlardı.”⁴⁹¹ “Ben, senin: "İsrailoğulları arasında ayrılık çıkardın, sözümü önemsemedin" demenden endişe edip korktum.”⁴⁹² لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ “O’nun elçileri arasında hiç birini (diğerinden) ayırt etmeyiz.”⁴⁹³ Bu ayetlerde tefrikin/ ayırt etmenin أَحَدٍ kelimesine

⁴⁸⁴ Mü’minun 23/109.

⁴⁸⁵ Meryem 19/73.

⁴⁸⁶ Bakara 2/85.

⁴⁸⁷ Bakara 2/146.

⁴⁸⁸ Maide 5/5.

⁴⁸⁹ Mürselat 77/5.

⁴⁹⁰ Duhan 44/4.

⁴⁹¹ Bakara 2/102.

⁴⁹² Taha 20/ 94.

⁴⁹³ Bakara 2/285.

nispet etmesi, onun nefy bağlamında çoğul anlamına gelmesinden dolayı caiz olmuştur. Ayrıca Elmalılı Hamdi Yazır burada bu ayırt etmenin onların bir kısmının peygamberliğini kabul edip bir kısmını kabul etmemek şeklinde olduğunu ifade eder.⁴⁹⁴ Yani biz onlardan her birisinin peygamberliğini kendi derecelerine göre kabul ederiz. Nitekim bakara suresinin 253. ayeti de bunu teyit etmektedir. O ayet de mealen şöyledir: Biz peygamberlerden bir kısmını diğerlerinden üstün kıldık.⁴⁹⁵

قَالَ هَذَا وَمَنْ أَنَّهُ الْفِرَاقُ ”*Bunun ayrılık zamanı olduğunu anlar*”⁴⁹⁷ Yani ölmek suretiyle dünyadan ayrılma zamanının geldiği düşüncesi kalbine galebe çalar. وَرُسُلِهِ ”*Allah ile peygamberlerinin arasını ayırmak isteyenler*”⁴⁹⁸; yani, Allah’ın onlara emrettiğinin tersine Allah’a iman ettiklerini gösterip onun elçilerini inkar edenler. وَالَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ ”*Allah’a ve Resûlü’ne inananlar ve onlardan hiç biri arasında ayırım yapmayanlar.*”⁴⁹⁹ yani, Allah’ın bütün elçilerine iman edenler.

فرقان Kelimesi فرق ’den daha mübalağalıdır. Çünkü فرقان hak ile batıl arasındaki fark için kullanılır. Onun takdiri şüphesiz sadece şu söz gibidir. رجل قنعان hüküm konusunda kendisiyle ikna olunan adam. Bazılarının iddia ettiği gibi bu kelime mastar değil, isimdir. فرق ise hem bu anlamda hem de başka anlamda kullanılır. يوم الفرقان Furkan günü. Yani, hak ile batılın, hüccet/açık delil ile şüphenin birbirinden ayrılacakları gün. يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ تَتَّقُوا اللَّهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَانًا ”*Ey iman edenler, Allah’tan korkup sakınırsanız, size bir Furkan verir*”⁵⁰⁰. Yani, kalbinize, kendisiyle hak ile batılın birbirinden ayrıldığı bir nur ve başarı verir.

Mevdudî bu ayetin tefsirinde eğer müminler Allah’tan korkarak hareket ederlerse Allah’ın kendilerine doğru ile yanlış ayırt etmelerini sağlayan yani tüm işleri doğru bir şekilde anlamaya yarayacak gerçek bilgiyi(kriteri) vereceği konusunda temin etmektedir, der. Yine ona göre eğer müminler isterlerse Allah’ın

⁴⁹⁴ Elmalılı C.2, s.304.

⁴⁹⁵ Bakara 2/153.

⁴⁹⁶ Kehf 18/78.

⁴⁹⁷ Kıyamet 74/28.

⁴⁹⁸ Nisa 4/150.

⁴⁹⁹ Nisa 4/152.

⁵⁰⁰ Enfal 8/29.

dileğini yerine getirebilir. Ve onu tasdik ettiği yolu takip edebilirler. Bu kriter(/furkan) her zaman sinyal görevi görecektir, onlara doğru yolu, Hakk'ın yolunu gösterecek ve onları sapık yollara, şeytanın yollarına karşı uyaracaktır.⁵⁰¹

Elmalılı ise bu ayetin tefsirinde *furkan*'ı ayırım gücü olarak izah eder. Yani maddi ve manevi alanda bir farklılık ve imtiyaz bahşeyler ki Enfal Suresi 37. Ayetteki “Allah pisi temizden seçer ayırır”⁵⁰² sözü gereğince açık ve kapalı alanlarda hakkı hak olmayandan, iyiyi kötüden, temiz pisten ayırır, sizi her türlü fenalıklardan uzak tutar ve farklı duruma getirir.

Yine Elmalılı'ya göre Furkan bazen sabah anlamına da gelmektedir. Bu manaya göre de şu demek oluyor: sizi gecenin karanlığında bir tan yeri gibi parlak ve aydınlık bir toplum yapar, farklı ve imtiyazlı bir duruma getirir, parlatır da parlatır, şan ve şerefınızı bir nur gibi ufuklar yapar.⁵⁰³

Bu ayetteki *فُرْقَان* kelimesi diğer ayetlerde geçen *سكينة* ve *روح* gibidir. *إِنْ كُنْتُمْ* “Eğer Allah'a, hak ile batılın birbirinden ayrıldığı gün, iki ordunun karşı karşıya geldiği günde (Bedir'de) kulumuza indirdiğimize iman ediyorsanız (ganimeti böyle bölüşün).”⁵⁰⁴

Bazılarına göre ayette sözü edilen gün bedir savaşının yapıldığı o gündür. Çünkü hak ile batılın birbirinden ayrıldığı ilk gün o gündür.

İlahi kelama da *فُرْقَان* denir. Çünkü o, inançta hak ile batılı, sözde doğru ile yanlış, amellerde de iyi ile kötüyü birbirinden ayırır. Bu, Kur'an'da da Tevrat ve İncil'de de böyledir. Nitekim Allah buyurur ki *وَإِذْ أَنْتَبْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَالْفُرْقَانَ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ* “Ve hidayete eresiniz diye Musa'ya Kitab'ı ve Furkan'ı verdik”.⁵⁰⁵ *وَلَقَدْ أَنْتَبْنَا مُوسَى وَهَارُونَ* “Biz Musa ve Harun'a Furkan vermiştik.”⁵⁰⁶ *تَبَارَكَ الَّذِي نَزَّلَ الْفُرْقَانَ عَلَى عَبْدِهِ لِيَكُونَ لِلْعَالَمِينَ نَذِيرًا* “Alemlere uyarıcı olsun diye, kuluna Furkan'ı indiren (Allah) ne yücedir”⁵⁰⁷.

⁵⁰¹ Mevdudî, C.2, s.164.

⁵⁰² Enfal 8/37.

⁵⁰³ Elmalılı C.4,s.240.

⁵⁰⁴ Enfal 8/41.

⁵⁰⁵ Bakara 2/253.

⁵⁰⁶ Enbiya 21/48.

⁵⁰⁷ Furkan 25/1.

Mevdudî'ye göre Kur'an'a Furkan denmesinin sebebi doğruyla yanlışı, erdemle kötüyü ve hakla batılı ayırıp değerlendirmede ölçü olmasındandır.⁵⁰⁸

“*Ramazan ayı...*” شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدًى لِّلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ مِّنَ الْهُدَىٰ وَالْفُرْقَانِ
*İnsanlar için hidayet olan ve doğru yolu ve (hak ile batılı birbirinden) ayıran apaçık belgeleri (kapsayan) Kur'an onda indirilmiştir*⁵⁰⁹

فرق Dolayı kalbin darmadağın olmasıdır. فرق için kalbin darmadağın olması tıpkı
وَيَحْلِفُونَ بِاللَّهِ إِنَّهُمْ لَمُنْكَمٌ وَمَا هُمْ مِنْكُمْ وَلَكِنَّهُمْ قَوْمٌ يَفْرُقُونَ
صدق Kelimelerin onun için kullanılması gibidir. Allah buyurur ki

“*Gerçekten sizden olduklarına dair Allah adına yemin ederler. Oysa onlar sizden değildirler. Ancak onlar ödleri kopan bir topluluktur*”.⁵¹⁰

فارقة Çok fazla korkak adam. Kasın için de aynı form kullanılır. Bu anlamdan, doğum sancısından dolayı şuraya buraya koşup giden deveye فارق Ve فارقة denir. Tek başına olan buluta da sözü edilen deveye benzetilerek فارق denir. İbiği parçalara ayrılan horoza ve kalçalarından biri diğerinden yüksek olan ata افرق denir. فريقة süt ile pişirilen hurma. فريقة İki böbreğin üzerindeki yağa denir.⁵¹¹

Sonuç olarak Furkan ile ilgili olarak şunu söyleyebiliriz. Eğri ile doğruyu birbirinden ayırmak anlamında kullanılan Furkan kavramı aslında insanın farkı fark etmesidir. Duymuş olduğu ve gördüğü olay ve nesnelere hareket ederek sonuçlarını da hesap ederek doğruyu tercih etme yeteneğidir. Furkan aslında sadece doğru ile yanlışı, eğri ile yanlışı birbirinden ayırma değil; bazen de kötüyü daha kötüden ayırabilmektir.

2. Kur'an'da Düşünmeyi İfade Eden Kavramlara Bakış

2.1. Asr-ı Saadette Düşünme

Hz. Peygamber (s.a.v) Kur'an-ı Kerim'in insanlara getirdiği düşünme, değerlendirme, öğrenme, inanma ve yaşama tarzını yirmi üç yıl yaşayarak ve uygulayarak göstermiş, huzurunda ve gıyabında ashabin düşünmelerine, ictihad

⁵⁰⁸ Mevdudî, C.3, s.25.

⁵⁰⁹ Bakara 2/185.

⁵¹⁰ Tevbe 9/56.

⁵¹¹ İsfahanî, *el-Müfredât*, s.791.

etmelerine, görüş bildirmelerine izin vermiş, ictihadın hangi kaynaklara ve nasıl bir sıralama ile dayanması gerektiğini öğretmiştir.⁵¹²

Peygamberimiz (s.a.v) bunları yaparken büyük küçük, kadın erkek fark etmeden istişare edip onların görüşlerini başvurmuştur. Ashap da bir konu veya hüküm hakkında tatmin olmadığı zaman ona bunun Allah'ın bir emri yani vahiy mi yoksa kendi kişisel düşüncesi mi olduğunu soruyorlardı. Eğer kendi düşüncesi ise itiraz edip fikir beyan edebiliyorlardı.

Rasûlullah (s.a.v.), hiç şüphesiz Kur'ân'ı en iyi bilen, onu en iyi anlayan ve onu en iyi şekilde açıklayan kimse oluyordu. Bunun dışında kendi aklını kullanarak onun ruh ve gayesini kavramak yoluyla hareket edebiliyordu. Nitekim Kur'ân'da lâfız olarak bulunmayan, ancak onun özü mesabesinde bulunan bazı hadislerin bu şekilde ortaya çıktığını düşünüyoruz. “Zarar vermek ve zarara zararlarla mukabele etmek yoktur”⁵¹³ Ameller ancak niyetlere göredir⁵¹⁴”, “Haram ve helâl karşılaştığında, haram tarafı galebe çaldırılır”⁵¹⁵ gibi.

Rasûlullah (s.a.v.)'in yetiştirdiği insan tipine baktığımızda aslında Kur'an'ın bahsettiği insan tipi olduğunu rahatlıkla görebiliriz. “Eğer benden sonra peygamber gelseydi Ömer olurdu. ” anlamındaki rivayetten de anlaşılacağı gibi onun yetiştirdiği nesil aklını Kur'an doğrultusunda kullanabilen nesildir.

Rasûlullah (s.a.v), vahiy alan, vahye dayalı konuşan ve içinde "yanılmazlık ve hatadan berî olma vasfını" saklı bulunduran peygamber özelliğine sahip olmasının yanında, fânî bir kul, yanılabilen, unutabilen bir insan olma özelliğini de taşıyordu. Ancak o hiçbir zaman vahyin kontrolü dışında değildi. Hayatın acı tatlı bütün yönlerinin ashaba öğretilmesi zarureti, onun böylesine bir insan peygamber olmasını gerektiriyordu. Yani her şey vahyin sihirli değneğiyle çözümlenmeyecek, insanlara, insanî melekeler, insanî gayrete ve katkılara iş düşecekti. İşte Rasûlullah (s.a.v), hayatının bu yönüyle de insanlara örnek olmuş, onlara ictihâd etmeyi -bu yolda yanılma ihtimalinin her zaman mevcut bulunmasına rağmen- bilfiil öğretmişti.

⁵¹² <http://www.hayrettinkaraman.net/kitap/meseleler/0458.htm>. 24/05/2013.

⁵¹³ Muvatta, *Akdiye*, 31.

⁵¹⁴ Buhârî, *Bed'u'l-vahy*, 1 (I, 2).

⁵¹⁵ Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, s. 117.

Hayatın sonsuza dek yürümesi için yapılacak olan buydu.

O sahip olduğu ikinci özelliği ile vahye dayalı olması gerekmeyen konularda, diğer insanlar gibi aklını ve kendi kişisel tecrübelerini kullanmak suretiyle bazı davranışlarda bulunuyordu.

Birkaç örnek vermek gerekirse;

Hiz. Âişe (r.a.) anlatır: Rasûlullah (s.a.v) bana şöyle dedi: "Elbet ben, senin benden hoşnut mu yoksa bana kızgın mı olduğunu bilirim."

Ben ona: "Bunu nereden biliyorsun?" diye sordum. O: "Sen eğer benden hoşnut isen, 'Hayır Muhammed'in Rabbine yemin olsun ki...' demektesin; eğer bana kızgın isen, 'Hayır İbrahim'in Rabbine yemin olsun ki...' demektesin." buyurdu. Ben de ona şöyle dedim: "Vallahi öyle ya Rasûlallah! Ben sadece senin ismine küsmüş oluyorum!"⁵¹⁶

Rasûlullah (s.a.v) ile "Karım siyah bir çocuk doğurdu, ben de onun benden olmadığını söyledim." diyen adam arasında şöyle bir konuşma geçer:

Rasûlullah (s.a.v): Senin develerin var mıdır?

Adam: Evet.

Rasûlullah (s.a.v): Renkleri ne?

Adam: Kızıl.

Rasûlullah (s.a.v): Peki içlerinde boz olanı da var mı?

Adam: Evet, içlerinde bir boz olanı var.

Rasûlullah (s.a.v): Peki acaba o boz olanı nereden geldi dersin!

Adam: Ya Rasûlallah! Soyundan bir damara çekmiştir.

Rasûlullah (s.a.v): Belki bu da bir damara çekmiştir.

Rasûlullah (s.a.v), bu karşılıklı konuşmadan sonra adamın çocuğu reddetmesine izin vermemiştir.⁵¹⁷

Bu olayda Rasûlullah (s.a.v), "Hayır, ben bir peygamber olarak söylüyorum o

⁵¹⁶ Buhârî, *Nikâh*, 108 (VI, 158).

⁵¹⁷ Buhârî, *i'tisâm*, 12 (VIII, 150).

senin çocuğundur." şeklinde bir beyânda bulunmak yerine, adamın anlayacağı dilden konuşmuş, kendi tecrübesine dayalı olarak - sonuca ulaştırıcı önermeyi hem de karşısındakine söylettirerek- ikna edici bir yol tutmuştur.⁵¹⁸

Müslim'de geçen bir hadis şöyledir:

Mûsâ b. Talha'nın babası anlatır: Rasûlullah (s.a.v) ile birlikte hurma ağaçlarının tepelerinde bulunan bir topluluğun yanına uğradık da, "Bunlar ne yapıyorlar?" diye sordu. "Onu aşıyorlar. Erkeğin çiçeğini dişininkine koyuyorlar, böylelikle aşılanıyor." dediler. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.v): "Bunun bir fayda vereceğini zannetmiyorum." buyurdu. O topluluk bunu haber alarak aşılama işlemini bıraktılar."

Sonra Rasûlullah (s.a.v) bunu haber aldı ve: "Bu onlara fayda veriyorsa yapınlar. Çünkü ben sadece bir zanda bulundum. Zandan dolayı beni muaheze etmeyin. Ancak ben size Allah'tan gelen bir şeyden bahsedersen onu hemen alın. Çünkü ben Yüce Allah adına asla yalan söyleyecek değilim" buyurdu.⁵¹⁹

Müteakip hadiste o sene hurmaların iyi mahsul vermediği, meyvelerin döküldüğü ya da azaldığı belirtilir. Bunu kendisine hatırlattıklarında şöyle buyurduğu ifade edilir: "Ben sadece bir beşerim. Size dininizle ilgili bir şey emredersem, onu alın. Kendi görüşümden bir şey emredersem, ben de nihayet bir beşerim."⁵²⁰

Bir sonraki hadiste de Rasûlullah'ın (s.a.v), "Siz kendi dünyanızın işini daha iyi bilirsiniz" dediği ifade edilmektedir.⁵²¹

Bu olayda Rasûlullah (s.a.v), vahiy alan ve içinde "yanılmazlık ve hatadan berî olma vasfını" saklı bulunduran peygamber özelliği ile değil de, fânî bir kul, yanılabilen, unutabilen bir insan olma özelliği ile karşımızda bulunmaktadır.

Rasûlullah (s.a.v), önemli konularda isabetli karar verebilmek üzere, Medine'de yapıları ilk nüfus sayımında⁵²² olduğu gibi yerine göre istatistikî verilere dayanmış, aklını devreye sokarak tedbiri hiçbir zaman elden bırakmamış, tevekkül

⁵¹⁸ Mehmet Erdoğan, *Akil-Vahiy Dengesi Açısından Sünnet*, İfav Yayınları: 164-165.

⁵¹⁹ Müslim, Fedâil, 139 (X, 157).

⁵²⁰ Müslim, Fedâil, 140 (X, 158).

⁵²¹ Müslim, Fedâil, 141 (X, 159).

⁵²² Buhârî, Cihâd, 181 (IV, 33-34).

anlayışını sağlam temeller üzerine oturtmuş ve ileriye yönelik plân ve projeler yaparak hattihareketini ona göre ayarlamıştır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, verdiğimiz bu örnekler, Rasûlullah'ın (s.a.v) kendi aklına ve bilgi birikimine, kişisel tecrübesine dayalı olarak bazı tasarruflarda bulunduğunu göstermektedir.

Hiz. Peygamber'in (s.a.v) intikalinden sonra; sahabe, karşılaştıkları yeni meselelerin dinî hükmünü araştırmaya koyulmuş, buna ulaşabilmek için de usul kaidelerini bulup kullanmışlardır. İlk defa umum-husus (genel-özel kavramlar) konusundan İbn Abbas'ın söz ettiği, başkalarının "mefhum"dan; yani nassın yan/paralel veya ters anlamından bahsettikleri, genellikle kıyasın bütün çeşitlerini kullandıkları ve illet kavramını devreye soktukları bilinmektedir.⁵²³

2.2. Asr-ı Saadet Dönemi Sonrası Düşünme

Asr-ı saadet dönemi sonrası düşünme konusu ile ilgili olarak "İslam Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri Olgusu" isimli makalesinde konuyu kapsamlı bir şekilde ele alan Sönmez Kutlu ilk başta akılcılığın tanımını yapar ve şöyle der:

"Akılcılık, bilginin tek kaynağının akıl olduğunu savunan rasyonalizm anlamında değildir. İslam düşüncesinde akılcılık, nasların anlaşılmasında akli esas almak, bilginin kaynakları arasında akla duyular, haber ve sezgi karşısında öncelik tanımak ve aklın hüküm verme yetkisi olduğunu kabul etmek olarak tanımlanabilir. Böyle bir akılcılık, mutlak bir akılcılık değildir, nasların anlaşılmasında, naslardan veya naslardan bağımsız hüküm çıkarmada kullanılan bir akılcılıktır."⁵²⁴

Akılcılığın tanımından sonra Asr-ı Saadet sonrası fikri eylemlere değinir ve Emevî-Haşimî çekişmesinin İslam düşüncesi üzerindeki olumsuz etkisinden bahseder:

"Böyle bir tanımdan sonra Asr-ı Saadet sonrası fikri eylemlere kısaca değinelim. İslam, aslında, çoğunluğu kapalı toplum hayatı yaşayan Arap kabilelerini

⁵²³ İbn Haldun, s. 1062; İbn Kayyim, *I'lâmu'l-muvakkî'in*, Kahire, 1955, C.I, s.62-86 vd.; Neşar, s.81.

⁵²⁴ Sönmez K.utlu, "İslam Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri Olgusu," *İslâmiyât Dergisi*, Sayı: 4(2001), s.15-36.

bir araya getirerek Medine site devleti çatısı altında onları birleştirip hadarî bir toplum kurmayı hedefledi ve büyük ölçüde bunun alt yapısını hazırladı. Hz. Muhammed(s.a.v) tarafından temelleri atılan bu devlet ilk halifeler döneminde kurumlaşmasını tamamlamak üzereyken, Hz. Osman döneminde tekrar politik arenada ortaya çıkan Emevî-Haşimî çekişmesi ve Emevilerin yönetim biçimini saltanata dönüştürmesiyle hedefine tam ulaşamadı. Bununla birlikte, bu çekişmelerde yer almak istemeyip tarafsız kalan pek çok kimse, kendisini ilme vererek bilgi üretmeye devam etti. Ancak İslam'ın yerleştirmek istediği akılcı-hadari zihniyet, politik amaçlar uğruna kullanılıp istismar edildiyse de asla yok olmadı.”⁵²⁵

Daha sonra Mu'tezile ve Mürcie başta olmak üzere İslam coğrafyası üzerinde etkisini hissettiren fikir akımlarından bahseder ve şöyle der:

“İslam düşüncesinde akılcı din söyleminin/zihniyetin, tezahürleri farklı olmakla beraber, tipik temsilcileri arasında Mürcie, Rey Taraftarları (Hanefiler), Mu'tezile, Maturidîler, Meşşâî filozoflar ve Meşşâîlikten etkilendiği ölçüde Eş'arilik sayılabilir.

Mürcie, Hz. Peygamber'in iman birliği esası üzerine kurduğu toplumu sarsan Emevi-Haşimi çekişmesinin önüne geçebilmek için " Din, birlik ve beraberliktir. (ed-Din bi'l-Cemaa) " fikrini esas alan hoşgörü ve müsamahaya dayalı uzlaşmacı bir anlayış geliştirdi ve akla önem veren ve akıl yürütmeye dayalı bir fıkıh geliştirmesi dolayısıyla Rey taraftarları olarak isimlendirildi.”⁵²⁶

Ancak şunu da ifade etmek gerekir ki Mürcie'nin akla önem vermesi, diğer taraftan dinin temellerini hafife alma şeklindeki eğilimleri ifrat-tefrit noktasında bir dengesizlikle onları karşı karşıya bırakmıştır.

Sönmez Kutlu'nun akli belki de en çok savunanların başında gelen Mu'tezile ile ilgili düşüncesi de şu şekildedir:

⁵²⁵ Sönmez K.utlu, “İslam Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri Olgusu,” *İslâmiyât Dergisi*, Sayı: 4(2001), s.15-36.

⁵²⁶ Sönmez K.utlu, “İslam Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri Olgusu,” *İslâmiyât Dergisi*, Sayı: 4(2001), s.15-36.

“Akılcı söylemin bir başka tezahürü olan Mu'tezile, genelde Arap olmayan entelektüel çevrelerce sistemleştirildi. Akla ve akıl yürütmelere büyük önem veren Mutezili âlimler, yabancı din ve kültürlerle karşı İslam'ın savunmasını yaptı ve bu konuda yüzlerce eser yazdılar. İslam düşüncesinde, özgün ve akılcı bir Teoloji/Kelam geliştirdiler.

Mutezilî âlimler, beş temel esastan Tevhid ve Adaletin, akılla bilinebileceğini, iyiliği özendirmek kötülükten sakındırmak ilkesininse hem akıl hem de nakille bilinebileceğini ileri sürmüşlerdir. Hatta bu metotlarını, " akıl esastır, nass tevil edilir veya akıl önce nakil sonra gelir" şeklinde formüleştirdiler. Aşırı akılcılıkları, bir paradoks olarak, mutlak doğruluk iddiasında bulunmalarına; bu da, kendi dışındakileri siyasi erki de kullanarak kendi görüşlerini zorla benimsetme yoluna gitmelerine sebep oldu. Bu yüzden mahkûm edildiler.⁵²⁷

Mu'tezile özellikle tercüme hareketleri sonrasında Eski Yunan ve İran Felsefesine karşı İslam'ı akılla savunarak önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. Ancak daha sonra nasların anlaşılmasında akli esas almaları gerekirken, akli nassın da önüne geçirecek olduğundan daha fazla yüceltilmiştir. Bu yönleri onların eleştirilmelerine sebep olmuştur.

Daha sonra diğer Mu'tezile ve diğer akılcı akımların etkisini ve mahkum ediliş sebeplerini irdeleyen Sönmez Kutlu bu akımların İslam'a has bir felsefe geliştirdiğini ifade eder:

“Maturidiler ve Mu'tezile, bazı farklılıklarla birlikte, husun ve kubuh konusundaki görüşleriyle de, objektif bir ahlak anlayışının öncüleri oldular. Her iki ekol, Allah'ı tanımanın aklen vacip olduğunu ileri sürerek Peygamber gelmesi de her insanın akıyla Allah'ın varlığını bulup inanmakla yükümlü olduğu sonucuna vardılar.⁵²⁸ İslam felsefesi, Mürcie ve Mutezile'nin daha önceden hazırladığı akılcı bir zemin üzerinde gelişme imkânı buldu. Filozoflardan İbn Sina, Allah'ın insanoğlu

⁵²⁷ Sönmez K.utlu, “İslam Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri Olgusu,” *İslâmiyât Dergisi*, Sayı: 4(2001), s.15-36.

⁵²⁸ Sönmez K.utlu, “İslam Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri Olgusu,” *İslâmiyât Dergisi*, Sayı: 4(2001), s.15-36.

için verdiği, onu hatadan koruyacak en önemli iki esastan birisinin vahiy, diğerinin akıl olduğunu bir ilke olarak benimsedi. Bunun sonucunda İslam filozofları da, hem Müslümanlara has bir felsefe geleneği oluşturdular, hem de Yunan Felsefesi'nin batıya ulaştırılmasında köprü görevi gördüler.

Akılcı din söylemi, Mutezile'nin, Mürchie'nin ve Meşşai filozofların mahkûm edilmesiyle beraber, eski gücünü kaybetti. Hanefilik ve Maturidîlik, günümüze kadar, yaşamaya devam ettiyse de, başlangıçtaki akılcılığı özgül biçimde sürdüren âlimler çıkaramadı. Akılcılık ve re'ycilikle suçlanmaları dolayısıyla, görüşlerini hadislerle temellendirme çabası içerisine girdiler. Bunun sonucunda, asliyetini muhafaza edemeyerek, gelenekçi zihniyetin etkisi altında kaldılar ve kendilerine has epistemolojilerini geliştiremediler.⁵²⁹

Sönmez Kutlu'nun Hanefilik ve Maturidîlik konusundaki bu düşüncelerinin doğru olduğunu düşünüyoruz ancak baştaki akılcılığı özgül biçimde sürdüren âlimlerin çıkmaması sadece onların akılcılık ve re'ycilikle suçlanmalarından veya görüşlerini hadislerle temellendirmesinden değildir elbet. Zaman içerisinde içtihad kapısının kapandığı düşüncesi, yeni fikirler üretme yerine eskilerle yetinilmesi ve şerh kültürünün oluşmasının da bunda etken olduğunu düşünüyoruz.

2.3. Günümüz Akıflığında Düşünme

Son yüzyılda İslam dünyasının siyasi, askeri, iktisadi, endüstriyel, kültürel ve düşünsel anlamda Batı karşısında yenik düşmesi, hiç şüphesiz; Müslüman aydınların çalışmalarını bilgi referans sistemimiz üzerinde yeniden düşünmeye sevk etti.

Bu meyanda Mısır'dan Muhammed Abduh ve Hasan Hanefi, Kuzey Afrika'dan Muhammed Abid el-Cabirî ve Muhammed Arkoun, Pakistan'dan Fazlurrahman ve Muhammed İkbâl örnek gösterilebilir.

“İslam Dünyasında İşlevsel Akıl”ın müellifi, yukarda ismi geçenlerden Muhammed Abduh hariç diğerlerinin Eş'ari kelimelerine alternatif olarak Mutezile'yi takdim ve tehir ettiğini ve Maturidî'nin görmezden geldiğini iddia

⁵²⁹ Sönmez K.utlu, “İslam Düşüncesinde Tarihsel Din Söylemleri Olgusu,” *İslâmiyât Dergisi*, Sayı: 4(2001), s.15-36.

eder. Bu durumu da şu iki sebepten birisine bağlar: Ya Maturidî'nin muğlâklığından ötürü dili anlaşılmamıştır ya da Maturidî mevaliden sayılmıştır.”⁵³⁰

Burada müellif haklı görünmekle beraber yukarda ismi geçen hepsinin sadece mutezileden etkilendiğini ifade etmek çok doğru olmasa gerek. Buna Muhammed İkbâl'in yeri geldiğinde Mu'tezile'nin akla aşırı güvenini eleştirmesini örnek olarak verebiliriz.

Buna ilaveten Cabirî gibi bazı Arap müelliflerin, eserlerinde hep “Arap-İslam aklı” gibi kavramları geliştirmelerini eleştiren aynı kitabın müellifi, İslam medeniyetinin oluşumunda Arap, Türk, Fars gibi kavimlerin ortak aklının katkısının göz ardı edilmemesi gerektiğini ifade eder.⁵³¹

Ramazan Altıntaş'a göre İslam dünyasının içinde bulunduğu olumsuz süreçten kurtuluşu için konuya duyarlılık gösterenlerin başında Muhammed Abduh gelir. Son derece itizalî bir yöneliş sergileyen Abduh, Kelam ilminin bilgi anlatma yönünü anlatırken, bu ilmin nakilden çok, düşünme aracı olan akla ve akli delile dayandığını ifade eder. Aklın değeri konusuna daha çok önem veren İslam'ın, akla seslendiğini, akıl gücünün iyi kullanılarak onu köreltecek ve kilitleyecek her türlü etkilemeye karşı Kur'an'ın uyarıda bulunduğunu ifade eden Abduh, ayrıca İslam âlemine karşı Batı medeniyetinin gelişimini, düşünce özgürlüğüne olabildiğince sahiplenme ve skolâstik aklın egemenliğinden kurtulma gibi iki temel nedene bağlar. Ayrıca İslam'ın yazgıcılığa değil, inancın özgür bir şekilde yeteneklerini kullanmaya teşvik ettiğini iddia eder.⁵³²

Muhammed Abduh'un bu düşüncesinin yerinde olduğunu ayrıca buna gücü elinde bulunduran iktidar ve güçlerin aktif olan aklın gelişiminden rahatsız olmalarını da başka bir sebep olarak ifade edebiliriz.

Yine R. Altıntaş'a göre İslam düşüncesinde İslam'ın ilk devirlerindeki canlılığı tekrar kazandırmak maksadı ile “tecdit” yani yeniden canlandırmaya çalışan Mütefekkirlerden birisi de Muhammed İkbâl'dir. İslam dünyasının fikri, ruhi ve içtimai buhranlarının doruk noktasına ulaştığı bir dönemde yaşayan İkbâl'e göre

⁵³⁰ Altıntaş, s. 441.

⁵³¹ Altıntaş, s. 441.

⁵³² Altıntaş, s.441.

yaklaşık beş asırlık bir durgunluktan sonra yaşanan buhrandan kurtulmanın yolunun akıl-nakil çatışmasından ziyade ikisi arasındaki muvazeneden geçeceğini düşünür. Bu sebeple İkbal bir taraftan Mutezile'nin akla olan aşırı güvenlerini eleştirirken; diğer taraftan Gazali'nin anti-rasyonalizmini ve kuşkuculuğunu eleştirir. Batı düşüncesini çok tanıyan İkbal'e göre düşünce ehline salt akılla yetinmek yerine nübüvvete inanmayı ve o müesseseden yardım istemeyi tavsiye ediyor.⁵³³

Burada İkbal'in haklılığını ifade etmek gerekiyor. Mu'tezile'nin ortaya çıkışı ve yaptıklarını görmek gerektiği gibi, onların akla olan aşırı güvenmeleri, aklın her işi çözebileceği düşüncesine, dolayısıyla naklin ikinci plana atılmasına sebep olmuştur. Diğer taraftan İmam Gazali'nin etkisi ile İslam düşüncesi atıl aklın pençesine düştü. Yaşayan bilginin yerini, rivayetin otoritesi aldı ve uzun süren bir şerh dönemi başladı.

Altıntaş M.İkbal'in İslamiyet'te ilk akli temellerin Hz. Peygamber tarafından başlatılmış olduğu görüşünü ifade eder. Ayrıca ona göre İslam'ın doğuşunun istidlali aklın doğuşu olduğunu söylemeye engel değildir.⁵³⁴

Diğer yandan İkbal, İslam dünyasının içine düştüğü fikri krizin aşılmasında içtihadî aklın devreye sokulmasını önerir. Bu konuda tarihi örnekleri yine kendi mirasımızda bulabileceğimizi ifade ederek, meselelerin çözümünde, İslam'da nasları hikmet temelinde yorumlayan ilk eleştirirci ve hür fikirli akıl sahibi diye nitelendirdiği Hz. Ömer'i örnek gösterir. Böylece o, modern akılcılık ve liberal bir yaklaşımla, geçmişi tamamen reddetmek yerine gelenekten yararlanarak, geleceği kurmanın mümkün olduğunu vurgular.⁵³⁵

Burada İkbal'in tespitini ve vermiş olduğu örneği yerinde görmekteyiz. Zira Hz. Ömer zahiren Kur'an'a aykırı gibi görünen ama aslında Kur'an'ın ruhuna daha uygun görünen uygulamaları ile akli kullanmada iyi bir örnek gösterilebilir.

R.Altıntaş'a göre bugünün düşünce sorunlarının geçmişten kopuk olmadığına inanan ve bu sorunları çözümede geçmiş kültürel mirasımızın köklerine dönmeyi

⁵³³ Altıntaş, s.430.

⁵³⁴ Altıntaş, s.430.

⁵³⁵ Altıntaş, s.430.

öneren bir başka Müslüman düşünür de Muhammed Abid el-Cabirî'dir. Müellif Cabirî'nin tespitlerini ve çözüm önerilerini şu şekilde ifade eder:

Grek uygarlığının felsefe, batı uygarlığının bilim, İslam uygarlığının ise fıkıh uygarlığı tespitinde bulunan Cabirî, belli bir tarihi akıştan sonra reyin kanunlaştırılarak geçmişin meşrulaştırılmasından yakındır. Çünkü ona göre bu zihniyetin sonucu olarak metinler doğmalaştırıldı ve taklid öylesine formülleştirildi ki doktrin, özgün kaynaklardan icthadı aklın yol göstermesiyle değil, ancak fıkıh ve kelam okullarından birisinin öğretileri ile türetilabiliyordu. Ve Cabirî'ye göre bu metodoloji türü, o dönemden bu yana İslam söylemine belirli bir zaman dışı tarihsiz bir karakter kazandırmıştır.

İslam dünyasında ki duraklama sebebi olarak metinlerin doğmalaştırılması, taklidin formülleştirilmesi, reyin kanunlaştırılmasını yadırgayan Cabirî, atıl akla karşı zihinsel sıçrama yapmamızı sağlayacak ve yeni metodolojiler geliştirmemize model oluşturacak eleştirel akıl örnekleri bulabileceğimiz kanısındadır. Bu konuda o, Endülüs İslam medeniyeti projesini incelemeyi tavsiye eder ve yine ona göre İbn-i Hazm'ın zahiriliğinin sanıldığı gibi akla baskı uygulamak değil, aksine birçok boyutu olan; atıl akla, âlemin olağandışı karşılanmasına, taklit ve kıyasa karşı bir devrimdir. Bu devrimci tavır Endülüslü mütefekkeri, her ferdin içtihat etmesi gerekliliğine, hiçbir şahsın hiçbir şahsı taklit etmesinin caiz olmadığına götürdü. O insanları hayatı boyunca nassın zahirine bağlanmaya davet etti ama hiçbir zaman akli baskı altına almayı hedeflemedi. Aklın değerini ve yüce konumunu daima gözetti.

Epistemolojik konularda da Müslüman aklın durumunu irdeleyen Cabirî, Şatıbî'nin akli, nassa lafızcı yaklaşımın tutsaklığından kurtararak makasid ve maslahat âlemiyle irtibatlandırılan, akli kullanmanın bir biçimi olan içtihadın önüne geniş ufuklar açan projesinden modern zamanlarda İslami ilimler için yeni metodolojik yaklaşımların ipuçlarını bulabileceğimiz düşüncesini dillendirir. Cabirî yenilemeyi ve değişmeyi önleyici bir takım aşılmaz olarak görülen "otoritelerden" bahseder. Bunlar, manayı geride bırakan lafız otoritesi, gücünü sadece rivayet ve icraya dayayan aklın otoritesi ve insanın özgürlüğünü hiçe sayarak, yazgıcı bir ilahi irade anlayışına yaslanarak Müslüman tecrübede cebri inancı siyasi bir ideoloji haline getiren Emevî yöneticilerinin kurumlaştırdığı tecviz otoritesidir. Bu tecviz ve

cebir görüşü, saf İslam dini tarafından değil, tarihte Müslüman hükümdarlar tarafından siyaset yoluyla temellendirilmiştir.⁵³⁶

Cabirî'nin burada bahsettiği İslam dünyasında yenilemeyi ve değişmeyi önleyen otoritelerin tespitinin çok yerinde olduğunu ifade etmek gerekir. Emevî yöneticilerinin uygulamaları bunun için yeterli bir örnek olabilir.

R.Altıntaş'a göre Cabirî çözüm önerilerini şu şekilde sıralar:

Dil, şeriat, akide ve siyaset, bütün bunlar kültürün referans çerçevesini oluşturan ana unsurlardır. Arap aklının yenilenmesi de ancak bu unsurların otoritelerinden kurtulmakla mümkündür. Burada İbn-i Hazm, İbn-i Rüşd, Şatibi ve İbn-i Haldun “un düşüncelerinde tebarüz ettiğimiz yönleri dikkate alalım derken, ne bunları olduğu gibi kopyalamayı, ne de görüşlerini benimseyerek kör bir taklitle benimsemeyi kastediyoruz. Burada bizim söylediğimiz şey, onların akılcı ve eleştirel yönelimini bizi kültür mirasımıza bağlayacak çıkış noktaları olarak kabul ettiğimizdir, diyen Cabirî'ye göre medeniyetimizin inkişaf yolu, “akıl, varlıkları sebepleriyle kavramaktır” diyen İbn Rüşd'ün *el-Keşf an Menahili Edille* adlı eserinde uyguladığı yöntemden geçmektedir.⁵³⁷

Hasan Hanefî'nin “Tecdit” adını verdiği projesinden söz eden “İslam Dünyasında İşlevsel Akıl”ın müellifi, Hanefî'nin “aklı olmayanın dini de yoktur” anlayışına bağlı olarak akıl- vahiy dengesinin akıl lehine ağırlık kazanmalıdır ifadesine yer verir ve şöyle der:

“Tecdit” projesi ile öne çıkan isimlerden biri olan Hasan Hanefî'nin sözünü ettiği, “Teo-politik akıl” İslam dünyasının kaplayan bir “zihniyet'in tanımı için kullanmaktadır. Hanefî'ye göre böyle bir zihniyetin arka planında Eş'ariliğin kaderci akıl anlayışı yatmaktadır. Bugün Müslümanların problemlerinin çözümünde Eş'ariliğin ikili koşumlu iradeye dayalı akıl anlayışı değil, akli vacibatları savunan Mutezilî ve Maturidî akıl anlayışı daha uygun düşmektedir. Akıl-vahiy dikotomisi akıl lehine ağırlık kazanmalıdır diyen Hanefî İslam uygarlığını oluşturucu akıl ile günümüzün dini akıl anlayışı arasında mukayesede bulunur. Örneğin İslam'ın ilk döneminde ortaya çıkan medeniyet, vahyin desteklediği akla dayanmıştır. Bu

⁵³⁶ Altıntaş, s.432.

⁵³⁷ Altıntaş, s.433.

sebeple mütekellimler ve akılcılar, akılı kullanmaya çağırıyordular. Zira namazdan önce mükellefe ilk gerekli olan akınlı kullanmaktı. Bir kimse akınlı kullanabilecek düzeyde değilse o kimseye teklif de yoktur.

Yine Hanefi'ye göre İslam'ın altın çağını yaşadığı dönemlerde fukaha, naklin esasının akıl olduğunu, sarıh akılla sarıh menkulun uyduğunu söylüyorlardı. Mutezile ise husun ve kubhun akli oluşunu dile getiriyordu. Diğer taraftan felsefe ve şeriat aynı memeden süt emen ikiz kardeşe benzetiliyordu. Hasan Hanefi'ye göre bugün ise şartlar çok değişmiştir. Artık Müslüman zihniyette aklın esası nakildir. Fukaha akıl ile nakil çeliştiği zaman nassı tercihe çağırılmaktadır.⁵³⁸

“İslam Dünyasında İşlevsel Akıl”ın müellifi, Ramazan Altıntaş son olarak akletme sürecinin tekrar gözden geçirilmesi gerektiğini ifade eden Cezayirli Muhammed Arkoun'un düşüncelerine yer verir ve şöyle der:

İslam Coğrafyasının içinde bulunduğu buhrandan kurtuluşu akletme sürecini tekrar gözden geçirmede gören bir başka mütefekkir ise Cezayirli Muhammed Arkoun'dur. Ona göre İslam'ın altın çağı peygamberimizden İbn-i Haldun'a kadar geçen süredir. Bu dönemden sonra İslam dünyasında skolastik düşünce başlamış ve bununla birlikte yeni ve özgün bilimsel ürünler ortaya koymak yerine geçmişle yetinilmiştir. Yine Arkoun Müslüman ülkelerdeki üniversitelerde hatta ilahiyat eğitimi yapan kurumlarda, akademisyenlere “düşünülmezi düşünmeyi” engelleyen akademik bir aklın egemenliğinden söz eder. Akademik akıl yada skolastik akıl adeta eski ma'kulatları tekrarlayan, belirlenmiş bir konuda malumat yığını topladığı halde bu bilgilerli çözümleyememek ve tefekküre dayalı analizler yapamamak tarzı olarak değerlendiriliyor. Hiç şüphesiz bu İslam üzerine arkeolojik bir kazıdır. Arkoun'a göre yeni bir zihniyetle İslam aydınlanması yaşanmak isteniyorsa, bugün ilk yapılması gereken ve bütün İslam âleminde bütün eğitim-öğretim havzalarına egemen olan geleneksel dinî aklın eleştirisinin yapılmasıdır.

Arkoun, bilgilerin geçerliliğini sorgulamayan ve uzun bir geçmişe sahip olup düşünce geleneğince kazanılmış pozitif bilgileri özetlemekle yetinen dinsel akla karşı, alternatif olarak, “İslamî akıl” tanımlamasını öne çıkarır. Müellife göre, “İslamî akıl” tanımı şöyledir: Müslümanlarda söz konusu edilen, bütün insanlarda ortak bir yeti

⁵³⁸ Altıntaş, s.433.

olarak, özel, farklı ve farklı olabilir bir akıl değildir, fark “İslamî” nitelendirilmesinde, yani Kur’an verisindeki ve özellikle kesintisiz içtihad işlemleri sayesinde Medine Modeli’ne dönüşmüş olan Medine Tecrübesi adı verilen bütün içeriktir.

Arkoun’un, Medine Tecrübesi dediği dönem, Hz. Muhammed’in m.622’den m. 632’ye kadar Medine oluşturduğu ve ortak aklın bir ürünü denebilecek Medine Vesikası bağlamında kurumsallaştırdığı bir toplum düzenidir. Bu sosyal yapı kabile ötesi bir nitelik taşıyan, adil, kutsal ve meşru iktidarın idealleştirilmiş özelliklerini, zaman mekân üzerinde yansıtan mümin kuşaklarının kollektif tahayyülünün bir ürünüdür.

Arkoun, “dinî aklın eleştirisi” projesini kelamcılarının kullandığı ve bilimsel bir metot olan “şahidin gaibe delil getirilmesi’ne dayandırır. Çünkü kültürel mirasın selefî yorumu tarihsel yöntemlere bağlı olarak yapılmamıştır. Bilinmeyen gaib, bilinen şahide kıyas edilirse, gelecek tasavvuru oluşturulabilir.⁵³⁹

Muhammed Arkoun’un ortaya koyduğu Medine Modeli üzerinde durulması ve önemsenmesi gereken tesbitlerdendir. Çünkü gerek insanlar üzerinde görülen somut ve olumlu değişimler gerekse de adil bir işleyiş İslam’ın ön gördüğü dünya düşüncesine son derece uygundur.

⁵³⁹ Altıntaş, s.437.

SONUÇ

Kur'an'da düşünmeyi ifade eden kavramların irdelendiği bu çalışmada her şeyden önce Kur'an-ı Kerim'in düşünmeye sıklıkla vurgu yaptığını ve bunu çok önemli durumlarda dile getirdiğini söylemek gerekir. Özellikle; siyasi, iktisadi, kültürel, askeri vb. konularda zorluklar yaşayan günümüz İslam dünyasının bu durumu tekrar gözden geçirmesi ve Kur'an-ı Kerim'in insanları aklını kullanmaya ne kadar teşvik ettiğini görmesi gerekir.

Özellikle son iki yüzyıldır ezilen bir portre ortaya koyan İslam dünyasının, dünya ve Ahiret saadeti vaad eden Kur'an-ı Kerim'i doğru anlaması gerekir. Çünkü saadeti vaad eden bir kitap varsa ve ortada saadet yoksa problemin kaynağı olarak o kitabın okuyucularının o kitabı doğru anlamadığı veya eksik algıladığı sonucu çıkarılabilir. Bu meyanda şunu da ifade etmek gerekir ki Kur'an'ın doğru bir şekilde anlaşılabilmesi ve sağlıklı bir akıl yürütmenin var olması için her şeyden önce özgün ve özgür düşüncelere değer verilmeli ve bu alanda yapılan çalışmalar desteklenmeli ve değerlendirilmelidir. Bu çalışmalarda bulunanlar için Türkiye'den Mehmet Akif Ersoy ve Said Nursi; Balkanlardan Aliya İzzet Begoviç; Mısır'dan Muhammed Abduh, Reşit Rıza ve Seyyid Kutup; Fransa'dan Roger Graudy; Pakistan'dan Muhammed İkbal; İran'dan Ali Şeriatî; Cezayir'den Muhammed Abid el-Cabiri örnek gösterilebilir.

Çalışma esnasında üzerinde en çok vurgu yapılan konulardan biri Kur'an'ın indiği ilk dönemdeki etkisi ve bu etkinin günümüz şartlarına nasıl uyarlanabildiği konusuydu. Bu bağlamda Kur'an'ın mezhebî önyargılardan uzak, sahih haberlerle ve mümkün olduğunca Kur'an ilimlerine riayet ederek, salt lafzının değil manasının doğru bir şekilde anlaşılması sağlanabilir. Yine bu meyanda tercüme bekleyen Ferra, İbn-i Faris, Zemahşerî gibi dilcilerin kavramlarla ilgili ortaya koyduğu eserlerden faydalanılabilir. Tüm bunlara, anlaşılmayı bekleyen İmam Matiridî, Endülüslü Âlim Şatıbi ve Zahirilerden İbn-i Hazm'ı da ilave etmek mümkün.

Böyle bir açıklamadan sonra tezimizin asıl konusu olan düşünmeyle ilgili konuların Kur'an'daki kullanımlarından ve bunun hikmetlerinden kısaca bahsetmek

gerekir. Sözelimi “hatırlamak” veya “hatırlatmak” şeklinde birinci anlamı verilebilecek olan “zikir” kavramı süreç içerisinde daha özel ve daha dar anlamlarda kullanılmıştır. Bu da bu kavramın doğru şekilde anlaşılması için engel teşkil etmiştir. Özellikle tasavvuf çevrelerinde bazı dua ve virdlerin okunmasıyla eda edilen belli ritüellerden oluşan bir ibadet haline gelmiştir. Namazlardan sonra okunan tesbihatlar gibi bazı durumlar hariç zikir sadece bu değildir. Zikir, daha çok günlük hayatta Allah’ın varlığının şuurunda olarak insanın hayatını idame etmesidir. Veya tasarrufta bulunacağı zaman yaptığı şeyin haram veya helal oluşuna dikkat ederek yaşamaktır. Bazen de Kur’an’da anlatılan bir kıssadan ders olarak davranışlarına ona göre yön vermektir. Yani kısacası özellikle tasavvuf çevresinin anladığı şekilde dar çerçeveli değildir.

Zikrin doğru anlaşılması için; Kur’an’ın bu kavramı hangi durumlarda kullandığını, daha çok İslam’ın ilk dönemlerinde kavramın nasıl anlaşıldığı ve Arapların bu kavrama nasıl baktıkları ve hangi anlamlarda kullandıklarına bakmak gerekir.

Çalışmamızın ana temasını oluşturan tezekkür, tedebbür, teakkul, tefekkuh ve tefekkür ile ilgili olarak ise şu söylenebilir: Tezekkür, istikameti geçmişi gösteren düşüncedir ve hafızaya tekabül eder. Tedebbür, istikameti gelecek olan ve tedbir üretmeyi hedefleyen düşüncedir. Te’akkul bu ikisi arasında bağ kurmak, tefekkuh bu üçünden elde edilen günün şartlarına uygun olarak anlamak, tefekkür ise tüm bu süreçleri kapsayan kavramdır. Kur’an’da bunların hepsi de olumlu formda kullanılır, düşünmeyi ifade eder ve hepsi de tefa’ul babında gelir. Tefa’ul babı da daha çok süreç ve emek gerektiren durumlarda kullanılır.

Kur’an’da düşünmeyi ifade eden kavramlardan, Türkçeye “farkına varma” diye tercüme ettiğimiz “şuur” kavramı daha çok olumsuz formda ve duyuların aktif olmadığı yani “his’in olmadığı durumlarda kullanılırken, his gerektirmeyen konularda genelde “ilm” kavramı kullanılır. Ayrıca “ince anlayış” olarak Türkçeye çevirilen “tefekkuh” kavramının “tefekkür(derin düşünme)” kavramından daha özel bir şekilde kullanıldığı görülür. Tefekkür ve tezekkür kavramlarının yerin ve göğün yaratılması gibi tabiat olaylarına dikkat çekilmesine rağmen “Rab” kelimesinin tezekkürle kullanılması dikkat çekicidir. Bu da muhtemelen hatırlamak anlamına

gelen tezekkürün sürekli olması gerektiği, özellikle helal ve haram konularında Allah'ı daima unutmamak gerektiği ve hatırlamak gerektiği sonucu çıkarılabilir.

Fıkıh ve fehmi arasında kısaca durmak gerekirse, “fehmi/anlamak”, muhatabın sözünden işitildiği anda manayı tasavvur etmektir. İfham ise lafızda bulunan mananın dinleyenin anlayışına ulaşmasıdır. Fıkıh ise muhatabın maksadını hitabından anlamaktır. Fıkıh eylemi donanan kimseye fakih denir ki hükmün iliştiği gizli manaları rey ve içtihad yoluyla çıkarır. Velhasıl gerek fıkıh ve gerekse fehmi kavramları arasında bir anlam yakınlığı vardır. Her bir kavram işlevsel aklın anlam alanıyla ilintilidir.⁵⁴⁰

Bu kavramlardan başka Kur'an'da akıl kavramının kullanılması da dikkat çekici şekilde sürekli fiil halindedir. “Akıl” olarak isim haliyle hemen hemen hiç geçmez. Bu da aklın daima işlevsel halde olması gerektiği şeklinde yorumlanabilir. Ancak şunu da ifade etmek gerekir ki “akıl” kendisi isim olarak geçmezken akıl anlamına gelen kavramların geçtiğini görmek gerekir.

Kur'an'da akıl anlamına gelen hicr, lübb gibi farklı kavramların kullanılması bu kavramların birinci anlamıyla yakın bağlantılı olabilir. Örneğin birinci anlamı “taş” olan hicr kelimesinin akıl anlamında kullanılması gerçeğin; net, katı ve kesin bir şekilde ifade edilmesi gerektiği gibi yorumlanabileceği gibi; “bir şeyin özü veya ceviz içi” anlamında kullanılan “lübb” kavramının akıl anlamında kullanılması bir şeyin özüne ulaşmak anlamında kullanılabilir. Yine akıl anlamında kullanılan “nüha” kavramı da doğru ile yanlış birbirinden ayırdıktan sonra yanlış olandan uzaklaşmak anlamında kullanılmıştır.

Yukarıda belirtildiği gibi Kur'an'da “akıl” kavramının isim olarak geçmemesi onun yerine “hicr”, “lübb”, “nüha” ve “hilm” gibi kavramların geçmesi aslında aklın ayrı ayrı birer işlevinin belirtilmesi içindir.

Yine ifade edilmesi gereken başka bir nokta ise şudur: Allah, Kur'an'da düşünmeyi beyne değil de kalbe yükler. Bu durum bize Kur'an'ın sade bir mantık kitabı olmadığını, insanın duygu ve hissiyatıyla hareket etmesi gerektiğini, akıl ve vicdanın birlikte hareket etmesini gerektirdiğini gösterir.

⁵⁴⁰ Altıntaş, s.89.

Bütün bunlarla birlikte üzerinde asıl önemli olarak söylenebilecek şeylerden birisi de şudur: Kur'an'ı anlamaya çalışmak sadece onu ezberlemek veya yüzünden okumak değildir. Kur'an lafzı ile ibadet edilen bir kitap olmakla beraber salt okumak ona karşı görevin yerine getirildiği anlamına gelmez. Hatta böyle bir durum anlayış haline gelmişse dahi bu durumdan kaçınmak gerekir. Çünkü Kur'an'ın her şeyden önce anlaşılmaya; daha sonra da yaşanmaya ihtiyacı vardır. Farz-ı mahal yukarıda düşünmeyle ilgili olarak bahsedilen kavramlar Kur'an anlaşılmadan kavranamaz ve onlardan hakkıyla istifade edilemez.

KAYNAKÇA

Altıntaş, Ramazan, *Bütün Yönleriyle Cahiliye*, Sebat Matbaacılık, Konya. 1992.

Altıntaş, Ramazan, *İslam Düşüncesinde İşlevsel Akıl*, Pınar Yayınlar, İstanbul, 2003.

Ebu Dâvud, *Sünen Ebi Dâvud*, Süleyman b. Eşâ's es-Sicistânî el-Ezdî, Thk. Muhammed Muhyi'd-Din, Dâru'l-Fikr, (tsz).

Ebû Davud, Süleyman b. Eş'as es-Sicistanî, *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.

Ebu's-Suûd, Muhammed b. Muhammed el-İmâdî, *el-İrşâdu aklî selîm ilâ mezây' l Kur'âni'l-Kerîm*, Daru İhyai't-turasi'l-Arap, Beyrut. (Tsz.).

Emir Ali, *İslam'ın Özü (İslam ve Hristiyanlığın Mukayesesi)* (Çev. Ömer Rıza Doğrul), (Sad. & Tahk. Musa K. Yılmaz), İlâhiyat Yayınları, 1. Basım. Ankara, 2007.

Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı meal – tefsir*. (Çev.: Cahit Koytak, Ahmet Ertürk) İşaret Yayınları, İstanbul, 1999.

el-Fârûkî, İsmâil Râci & Luis Lâmia, *İslâm Kültür Atlası*, (Çev.: Mustafa Okan Kibaroglu & Zerrin Kibaroglu) İnkılâb Yayınları, 3. Baskı. İstanbul, 1999.

El-Hudari, Muhammed, *Nûr'ul yakîn Muhammed*. (Çev.: Mehmet Seri Doğru) Nida Yay., İstanbul, 2010.

Eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Fethu'l-Kadir el-Câmi' Beyne Fenni'r-Rivâye ve'd-Dirâye min İlmi't -Tefsîr*, Daru'l- Fikr, Beyrut(tsz.)

Fahrettin Er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, Daru'l Mearif, Kahire (tsz.).

Fazlur Rahman, *İslam*, (çev. Mehmet Dağ, Mehmet Aydın), Ankara

- Okulu Yayınları, Ankara, 2009.
- Fazlur Rahman, *İslâmî Yenilenme -Makaleler II-* (çev. Adil Çiftçi). Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2000.
- Fazlur-Rahman, *Ana Konularıyla Kur'ân*, (çev. Alparslan Açıkgenç). Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2009.
- Hatemî, Hüseyin, *Batıllaşma*, Bir Yayınları, İstanbul, 1987.
- Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, (Çev.: Salil Tuğ) 4. Basım, İstanbul, 1980.
- Garaudy, Roger, *İslâmın Vaadettikleri*, Pınar Yay. 8. Basım, İstanbul, 2006.
- Gölcük, Şerafeddin, *Kur'an ve Mekke*, İz Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul, 2011.
- Güven, Şahin, *Çok Anlamlılık Sorunu*, Denge Yayınları, İstanbul, 2005.
- İbni Cerir, Et-Taberî; *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Ayi'l'-Kur'ân*, Daru'l Mearif Baskısı, Kahire, (tsz).
- İbn Hanbel, Ahmed Ebu Abdullah eş-Şeybânî, *el-Müsned*, Mussesetu Kurtuba, Kâhire, (tsz).
- İbnu Kesir, *el-Bidaye ve'n- Nihaye*, Darü't Tahrir, Kahire, 1990.
- İbn-i Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm* Darü't Tahrir, Kahire, (tsz.).
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvinî, es-Sünen, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- İsfahanî, Ragıb, *Müfredat*, Çıra Yayınları(Terc. A.Baki Güneş- Mehmet Yolcu), İstanbul, 2010.
- İslamoğlu, Mustafa, *Hayat Kitabı Kur'an*, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2009.
- Kâdı Beydâvî', *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Daru'l Mearif, Kahire, (tsz.).
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, (neşr.

Ahmed Abdulhalim, Kahire(tsz).

MEB Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, *Dinî Terimler Sözlüğü*, ANKARA, 2009.

Şâfiî, Ebu Abdullah Muhammed b. İdrîs, *Ahkâmu'l-Kur'an*, Thk. Abdulğani Abdulhalik, Dâru'l-Mektebeti'l-İlmiyye, Beyrut, H. 1400.

Şatıbî, Ebû İshak, *el-Muvâfakât fi Usûli's-Şerî'a* (çev. Mehmet Erdoğan), İz Yayıncılık, İstanbul, 1990.

Kurtubî, Muhammed b. Ahmed Ebibekr b. Ferâh El-Ensârî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*, Daru's-Sa'b, 1813- Kahire 2. baskı ve Daru'l- Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut.

Kutup, Seyyid. *Fî Zilâli'l Kur'an*, Daru's-Şurûk, Beyrut -14. baskı, (Tercüme: İsmail Hakkı Şengüler, Bekir Karlığa, Mehmet Emin Saraç), Hikmet Yayınları, İstanbul, 1415/1995.

Malik b. Enes, *el Muvatta'*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981.

Mevdûdi, Ebu'l-A'la, *Tefhimu'l- Kur'an*, Çev.: Ahmed Asrar, Hilal Yayınları, İstanbul, 1995.

Muhammed Fuad Abdulbaki, *el-Mu'cemü'l-Müfehhes li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Kahire, 1988.

Nesaî, Ebû Abdurrahman Ahmed bin Şuayb, *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.

Özsoy, Ömer, Güler İlhami, *Konularına Göre Kur'an*, Fecr Yayınevi 6. Baskı. Ankara, 2003.

Öztürk, Mustafa, *Kur'an'ı Kendi Tarihinde Okumak - Tefsirde Anakronizme Ret Yazıları*- Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2007.

Razî, Fahru'd-Dîn, *Mefâtihu'l-Gayb*, (Tercüme: Suat Yıldırım ve komisyonu), Akçag Yayınevi, Birinci Baskı. Ankara, 1990.

Sabûnî, Muhammed Ali, *Safvetu't-Tefâsîr*, (Tercüme: Sadrettin Gümüş, Nedim Yılmaz), İstanbul, 1995.

Samiraî, Fazıl Salih, *Belâğet'ül Kelime fi't-Tabiri'l Kur'an*, Mektebet'ün-Nehda, Kahire, 2006.

Es-San'anî, Abdu'r-Rezzâk İbn-i Hümâm, *Tefsiru'l-Kur'ân*, Mektebetü'r-Rüşd, (Muhakkik: Mustafa Müslim Muhammed) 1. Baskı. Riyad, 1413/1984.

Soyalan, Mehmet Yaşar, *Vahiy Savunması*, İstanbul, 2005.

Öztürk, Mustafa, *Kur'an'ın Mutezilî Yorumu*, Ankara, 2008.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsâ, *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.

Yavuz, Y. Şevki, *Kur'an-ı Kerim'de Tefekkür ve Tartışma Metodu*, Bursa, 1983.

Yazır, Muhammed Hamdi, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, Diyanet İşleri Reisliği Neşriyatı, İstanbul, 1936.

Yıldırım, Suat, *Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli* İstanbul, 1998.

Yolcu, Mehmet, *Kur'an'ın Zihniyet Değiştirmesi*, İstanbul, 2005.